

Verkenning ecologische voetafdruk culturele sector

Een eerste inventarisatie van mogelijkheden
voor milieu-impactmonitoring binnen de
culturele sector

Verkenning ecologische voetafdruk culturele sector

Een eerste inventarisatie van mogelijkheden
voor milieu-impactmonitoring binnen de
culturele sector

Sophie de Jong MSc MA
Dr. Inge van Roovert
Drs. Madelon van Duren
Mart Verhagen

Colofon

Het PON & Telos heeft dit onderzoek verricht in opdracht van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Auteurs

Sophie de Jong MSc MA
Dr. Inge van Roover
Drs. Madelon van Duren
Mart Verhagen

Met dank aan

Jonna Kroeze MSc
Katja Nagelkerke MSc

Opmaak tabellen en figuren

Mark Dierick MSc

Fotograaf

Ysbrand Cosijn/Shutterstock

Publicatienummer

23184-1

Datum

april 2024

© 2024 Het PON & Telos

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij Het PON & Telos. Gehele of gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

Vermenigvuldiging en publicatie in een andere vorm dan dit rapport is slechts toegestaan na schriftelijke toestemming van Het PON & Telos. Hoewel deze publicatie met de grootst mogelijke zorg is samengesteld, kan Het PON & Telos geen enkele aansprakelijkheid aanvaarden voor eventuele fouten.

Meer informatie

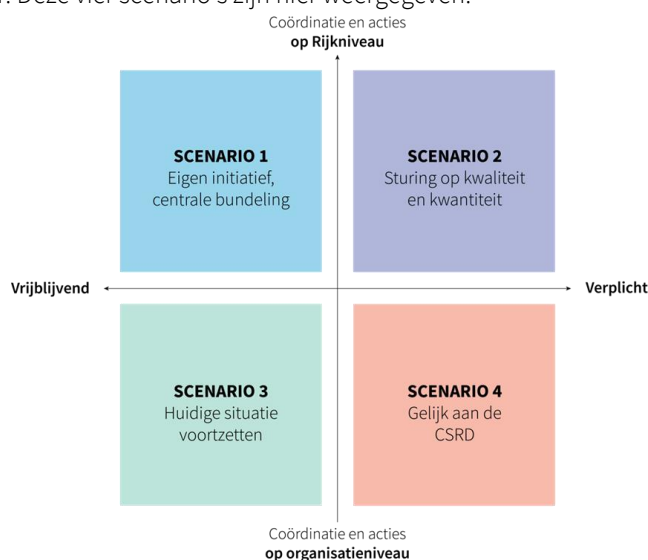
www.hetpon-telos.nl

Managementsamenvatting

Het PON & Telos is door het ministerie van OCW gevraagd om een verkenning te doen naar hoe de ecologische voetafdruk van de culturele sector sectoraal gemonitord kan worden, door te kijken naar hoe er op dit moment al gemonitord wordt. Uit deze verkenning blijkt dat een aantal koplopers al ver zijn met het monitoren van hun ecologische voetafdruk, maar dit is voor de sector in zijn algemeen nog een betrekkelijk nieuw thema. Van de organisaties die hun ecologische voetafdruk al monitoren doet het merendeel dit zelf, een klein deel heeft het uitbesteed. Organisaties die al monitoren, doen dit veelal omdat ze inzicht willen hebben in hun verbruik en impact, om vervolgens actief op te kunnen sturen op bijvoorbeeld een lager energieverbruik. Er zijn verschillende meetinstrumenten beschikbaar om de voetafdruk in kaart te brengen, uit deze verkenning blijkt dat verreweg de meeste deelnemers uit dit onderzoek gebruik maken van de Milieubarometer.¹ Belangrijke indicatoren waar bij deze verkenning op gefocust is, zijn: energieverbruik, waterverbruik, afvalverwerking, reisbewegingen, materiaalgebruik en het verbruik van voedsel binnen de catering.

Culturele organisaties die al bezig zijn met het monitoren van hun ecologische voetafdruk geven aan tegen verschillende belemmeringen aan te lopen. Het blijft voor hen zoeken naar wat de juiste indicatoren zijn die in kaart gebracht moeten worden, omdat hier vanuit de overheid geen duidelijke richtlijnen voor zijn. Ook geven ze aan dat culturele organisaties wel eigenaarschap pakken, maar dat de keten (bijvoorbeeld afvalverwerking, het stroomnet, of de verschillende overheidslagen) nog niet in de gelegenheid is om de juiste informatie te delen. Andere belemmerende factoren die genoemd worden zijn dat verduurzaming van het pand een stuk langzamer gaat als het wordt gehuurd van de gemeente dan als het pand in eigen beheer is en dat reisbewegingen in het algemeen lastig in kaart te brengen zijn.

In dit onderzoek zijn vier scenario's geschetst voor het monitoren van de voetafdruk van de culturele sector. Deze vier scenario's zijn hier weergegeven:

¹ Stimular. (z.d.). Milieubarometer. <https://www.milieubarometer.nl/nl/home/>

Deze scenario's kennen ieder hun kansen en risico's, waarvan we de voornaamste in deze samenvatting schetsen. Scenario 1, 'Eigen initiatief, centrale bundeling' heeft als voordeel dat het eigenaarschap bij de sector ligt, wat de intrinsieke motivatie mogelijk ten goede komt. Een zwak punt van dit scenario is dat met name de kleine organisaties regelmatig de benodigde kennis en/of budget ontberen om een milieu-impactmeting te doen. Scenario 2 'Sturing op kwaliteit en kwantiteit' heeft als sterk punt dat de datakwaliteit, volledigheid en generaliseerbaarheid hoog is. Een gevolg hiervan is dat de administratieve last voor organisaties hoog kunnen liggen wat ook negatief kan zijn voor het draagvlak. Scenario 3 'Huidige situatie voortzetten' heeft als sterk punt dat het eigenaarschap bij de sector ligt. Een zwak punt van dit scenario is dat coördinatie en ondersteuning vanuit de overheid lastig is waardoor er geen of weinig overkoepelend zicht op de voortgang van de verduurzamingsdoelen is, en de mate van ondersteuning afhankelijk is van branche, fondsen en lokale overheid. Ook in het vierde scenario 'Gelijk aan de CSRD' heeft de overheid geen of weinig overkoepelend zicht op de voortgang van de verduurzamingsdoelen. Een voordeel van dit scenario is dat het eigenaarschap van zowel het meten als de transitie duidelijker bij de culturele organisaties ligt, wat het draagvlak en het maatwerk per organisatie mogelijk ten goede komt.

Dit onderzoek brengt ook enkele aandachtspunten en randvoorwaarden naar voren. Zo is het belangrijk dat het monitoren ingericht wordt op de gehele sector, om de duurzaamheids transitie mogelijk te maken. Aandachtspunten hiervoor zijn dat de administratieve last beperkt blijft, dat koplopers hun huidige monitoringsmethode (deels) voort kunnen zetten en nieuwkomers op het gebied van monitoring kunnen beginnen met 'laaghangend fruit', zaken die sneller op te pakken zijn. Dit kan tot uiting komen in verschillende 'ambitieniveaus', die heldere doelen stellen afhankelijk van hoe vergevorderd de culturele organisaties al zijn met hun milieu-impactmonitoring.

Een ander aandachtspunt is dat de culturele sector behoefte heeft aan duidelijkheid over wat de rol van de overheid is en wat de verwachtingen en eisen zijn die aan de culturele sector gesteld worden. Ook is een ondersteunende rol van de overheid gewenst. Een voorwaarde voor deze informerende en ondersteunde rol is het afstemmen van vereisten en procedures, het integreren van duurzaamheid in cultuurbeleid, het sterk inzetten op kennisdeling en het ondersteunen van kleine organisaties in het bijzonder. Randvoorwaarden voor de beleidsbepalende rol van de overheid zijn dat er streefwaarden en reductiepaden per indicator en deelsector gesteld worden op basis van een nulmeting en dat monitoring op termijn (met een aanloopperiode) verplicht gesteld wordt voor organisaties die subsidies ontvangen.

Bij het verzamelen van data is het belangrijk rekening te houden met de keten van toeleveranciers, aangezien zij uiteindelijk ook gegevens moeten aanleveren. Daarnaast moet erover nagedacht worden aan welke partij de emissies toegeschreven worden. In dit onderzoek komt ook naar voren dat het wenselijk is om de manier waarop uitstoot wordt berekend tot op zekere hoogte te standaardiseren. Aspecten die op dit gebied naar voren komen zijn het standaardiseren van begrippen (zoals Tank to Wheel en Well to Wheel) en bronnen voor emissiefactoren, het berekenen van de relatieve emissies van organisaties en de wens voor een portaal waar alle facetten in verwerkt kunnen worden. Daarnaast moet

de afweging gemaakt worden of de verzamelde gegevens per branche of culturele organisatie openbaar gemaakt worden. Uit dit onderzoek komt het beeld naar voren dat onder de culturele organisaties (veelal 'koplopers') niet veel behoefte is om te benchmarken en organisaties met elkaar te vergelijken, maar dat dit vooral beleidsmakers zou dienen.

Uit dit onderzoek is gebleken dat de milieu-impact van culturele organisaties al door verschillende 'koplopers' in beeld gebracht wordt. Ook is duidelijk geworden dat dit op een verscheidenheid aan manieren gebeurt, via meetinstrumenten die niet altijd even bruikbaar zijn voor andere deelsectoren, of zelfs voor de eigen branche. Veel wordt zelf bijberekend. Het standaardisatieniveau is laag, maar wat veel meetinstrumenten en gebruikte berekeningen gemeen hebben, is dat ze op een manier gestoeld zijn op de Greenhouse Gas-methode. Wij raden aan om, in gesprek met de verschillende deelsectoren en milieutechnische experts, te komen tot relevante indicatoren per deelsector, die allen gebaseerd zijn op de GHG-methode en waaraan dezelfde beginselen ten grondslag liggen. Hier dient spoedig mee begonnen te worden, omdat de koplopers zich anders op diverse manieren doorontwikkelen, terwijl er een grote groep culturele organisaties wacht met het starten met meten, in afwachting van methodologische houvast, ondersteuning (in vorm van kennis of financiële middelen), infrastructuur en gemeenschapsgevoel. Een indicatie van de tijdvolgelijkheid van de beleidsontwikkeling rondom milieu-impact in de culturele sector is in de rapportage opgenomen.

Inhoudsopgave

1	Inleiding	1
1.1	Aanleiding	1
1.2	Onderzoeksvragen	2
1.3	Proces	3
1.4	Leeswijzer	3
2	Literatuurstudie	4
2.1	Monitoring in andere sectoren	4
3	Opbrengsten vanuit vragenlijsten	9
3.1	Beschrijving van de respons	9
3.2	Ervaringen met meetinstrumenten	10
3.3	Meetinstrumenten en indicatoren	14
4	Opbrengsten vanuit gesprekken	19
5	Beschrijving van de overkoepelende bevindingen	23
5.1	Ontwikkeling van monitoring – blik op culturele organisaties	23
5.2	Ontwikkeling van monitoring – blik op beleidsontwikkeling	28
5.3	Methodologische aspecten	30
6	Scenario's	33
6.1.1	Scenario 1: Eigen initiatief, centrale bundeling	34
6.1.2	Scenario 2: Sturing op kwaliteit en kwantiteit	34
6.1.3	Scenario 3: Huidige situatie voortzetten	35
6.1.4	Scenario 4: Gelijk aan de CSRD	36
7	Onderzoeksverantwoording	37
7.1	Algemeen	37
7.2	Vragenlijsten	37
7.2.1	Vragenlijst	37
7.2.2	Doelgroep en respons	37
7.3	Betrokkenen	38
7.3.1	Gespreksronde	38
7.3.2	Begeleidingsgroep	39

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

In juni 2023 verscheen het advies Cultuur Natuurlijk van de Raad voor Cultuur. De Raad voelde de noodzaak om dieper in te gaan op wat ontwikkelingen rondom duurzaamheid, milieu en verduurzaming voor de culturele sector betekenen – geconstateerd werd dat er veel rapporten over deze thema's verschenen, maar zelden werd de culturele sector daarbij betrokken. Daarnaast werd gesignaleerd dat in de sector duurzaamheid nog geen *hot topic* was, wat ook onderzoeken door Boekmanstichting en Bureau 8080 in de voorgaande jaren bevestigd hebben.

Een van de aanbevelingen van de Raad is om een nulmeting en plan van aanpak op te stellen. Het doel hiervan is om verduurzaming van de bedrijfsvoering van culturele instellingen te bevorderen. Om deze verduurzaming te bewerkstelligen, moet eerst inzicht verkregen worden in de ecologische impact van deze bedrijfsvoering. Zodoende wordt geadviseerd om voor alle organisaties een nulmeting te (laten) uitvoeren, om op basis daarvan een transitieplan op te stellen, met als voorlopige stip de horizon om zo veel mogelijk klimaatneutraal en circulair te zijn in 2030.²

Bij het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW), is in navolging van Cultuur Natuurlijk een team gestart dat zich richt op de verduurzaming van de culturele sector. Hierbij rees de vraag in hoeverre, en zo ja, hoe, organisaties en instellingen in deze sector zicht hebben op hun ecologische voetafdruk. Daarnaast is het voor zowel de sector zelf als voor beleidsmakers belangrijk om de ecologische voetafdruk³ in kaart te brengen en te monitoren, zoals ook beschreven in het advies 'Cultuur Natuurlijk' en het advies over de Basisinfrastructuur (BIS) 2025-2028 van 2 april 2023 vanuit de Raad voor Cultuur. Voor het in kaart brengen van de ecologische voetafdruk zijn onder andere de volgende 6 indicatoren van belang: energieverbruik, watergebruik, afvalverwerking, reisbewegingen, materiaalgebruik en catering. Deze indicatoren zijn ook onderdeel van het Greenhouse Gas Protocol (de meest gangbare methodiek om de CO₂-uitstoot te meten). Hiermee kan niet alleen inzicht worden verkregen in de ecologische voetafdruk van de culturele sector, maar op termijn ook in de voortgang van de verduurzaming van deze sector. In de uitgangspuntenbrief over de BIS 2025-2028 van 16 juni 2023 heeft toenmalig staatssecretaris Uslu van Cultuur en Media aangegeven dat zij om die reden van meerjarige instellingen in de BIS en de Rijkscultuurfondsen vraagt om hun ecologische voetafdruk in kaart te brengen.

Van een aantal voorlopers in de culturele sector is bekend dat zij hun voetafdruk al in beeld hebben gebracht, maar er was nog geen goed zicht op welke organisaties dit precies zijn en met welke instrumenten/methodieken zij hun voetafdruk (laten) bepalen. Vanuit de behoefte om op korte termijn een deel van de methodieken op te halen, en inzicht te

² Raad voor Cultuur. Juni 2023. Cultuur Natuurlijk.

³ De ecologische voetafdruk is een meetinstrument waarmee bepaald kan worden wat het ruimtebeslag is van een mens op aarde aan de hand van iemands leefstijl.

krijgen in belangrijke aspecten rondom milieu-impactmeting in de culturele sector, heeft OCW Het PON & Telos gevraagd om deze eerste verkenning te doen, ten behoeve van de ontwikkeling van een toekomstige monitoringsystematiek om de ecologische voetafdruk van culturele organisaties in kaart te brengen. Vanaf 2025 zal naar verwachting een meer reguliere stroom van metingen (voetafdrukken) beschikbaar komen als gevolg van het verzoek daartoe in het kader van de BIS 2025-2028 en de Rijkscultuurfondsen die eenzelfde lijn zullen volgen. De wens vanuit het ministerie is dat de (toekomstige) monitoring idealiter zo breed mogelijk binnen de cultuursector plaatsvindt, om zo een totaalbeeld te krijgen van de milieu-impact van de sector als geheel. Zowel het ophalen van gegevens over milieu-impactmonitoring van organisaties die hun milieu-impact nu al in kaart brengen ten behoeve van deze verkenning, als de uiteindelijke monitoring beperkt zich dus niet tot BIS-instellingen.

1.2 Onderzoeksvragen

De onderzoeksvragen en -doelen, zoals beschreven door Ministerie van OCW, luiden als volgt:

- 1 Het ophalen van bestaande voetafdrukmetingen van culturele instellingen en makers. Dit kan verlopen via gemeentes, provincies en/of de brancheverenigingen. Aanvullend kan informatie worden verkregen via deskresearch en onderzoeken van de Boekmanstichting.
 - a. Optioneel aanvullend: uitvragen van de (aanwezigheid van) energielabel van het gebouw, bij gebouw-gebonden organisaties.
- 2 Het ordenen van de opgehaalde informatie om inzicht te krijgen in de voetafdruk van deze groep voorlopers. Deelvragen hierbij zijn:
 - a. Welke monitoringinstrumenten worden gebruikt en hoe geven deze inzicht in de zes genoemde indicatoren: energieverbruik, watergebruik, afvalverwerking, reisbewegingen, materiaalgebruik en catering?
 - b. In hoeverre is de achterliggende (ingevulde) data van de zes indicatoren (eenvoudig) op te halen?
 - c. Van welke van de reeds gebruikte methodieken is de data vergelijkbaar en bij elkaar op te tellen?
 - d. Welke aanpassingen in de systematiek van de instrumenten is eventueel nodig om de data vergelijkbaarder te maken?
- 3 Het opstellen van een aantal scenario's voor de ontwikkeling van een toekomstige monitoringsystematiek die eenvoudig is, een benchmark per deelsector biedt en inzicht geeft in de ontwikkeling van de verduurzaming in de tijd (volgsysteem).
 - a. Is er een overkoepelende centrale monitoringsystematiek nodig of kan op basis van bestaande methodieken de voetafdruk inzichtelijk worden gemaakt en opgeteld. Zo ja, wat is ervoor nodig om dit goed op elkaar aan te laten sluiten?
 - b. Hoe kan een monitoringsystematiek voor zowel de culturele instellingen (de meting zelf) als voor de beheerder (het ophalen van de data) zo gebruiksvriendelijk mogelijk worden opgezet?
- 4 Uitvragen welke specifiekere data dan de huidige 'Cultuur, sport en recreatie' er bij het CBS precies beschikbaar is en onder welke condities - wat heeft het CBS nog in ontwikkeling op dit gebied?

1.3 Proces

Gedurende het proces is in overleg met de opdrachtgever gekozen voor een meer kwalitatieve aanpak – het werd duidelijk dat het detailniveau van de gebruikte vragenlijst te groot zou moeten zijn om een eerste voetafdruk en benchmark te berekenen. De nadruk is zodoende meer op het ophalen van informatie ten behoeve van de aanbevelingen en scenario's komen te liggen. Een uitgebreide onderzoeksverantwoording treft u in hoofdstuk 7 aan.

1.4 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 beschrijven we een overzicht van milieu-impactmonitoring in andere sectoren, gaan we dieper in op enkele meetmethoden en gaan we in op het concept van *reflexief monitoren*. In hoofdstuk 3 beschrijven we uitgebreid de bevindingen van de vragenlijst die door ons uitgezet is. De verdiepende gesprekken die we gevoerd hebben met culturele organisaties, zijn in hoofdstuk 4 uiteengezet. In hoofdstuk 5 vindt u onze overkoepelende bevindingen, getoond als algemene aanbevelingen en randvoorwaarden. In hoofdstuk 6 treft u mogelijke scenario's aan. Tot slot is in hoofdstuk 7 de onderzoeksverantwoording te raadplegen.

Het Greenhouse Gas Protocol – een korte introductie

In dit rapport zal regelmatig gesproken worden over 'scopes'. Het gebruik van het woord 'scopes' komt voort uit de methodiek van het Greenhouse Gas Protocol. Het Greenhouse Gas Protocol is weliswaar één van de manieren om te spreken over milieu-impact, maar op het moment wel de meest gangbare. Hierbij wordt onderscheid gemaakt in emissies in scopes 1, 2 en 3. De GHG Protocol Corporate Standard deelt de broeikasgasemissies van een bedrijf in drie 'scopes' in. Scope 1-emissies zijn directe emissies van bronnen die eigendom zijn of beheerd worden. Scope 2-emissies zijn indirecte emissies van de opwekking van gekochte energie. Scope 3-emissies zijn alle indirecte emissies (niet opgenomen in scope 2) die optreden in de waardeketen van het rapporterende bedrijf, met inbegrip van zowel upstream- als downstream emissies. ([Greenhouse Gas Protocol](#)).

2 Literatuurstudie

Om te zien hoe andere sectoren hun ecologische voetafdruk in kaart brengen met monitoring en om te zien of en hoe de culturele sector hiervan kan leren hebben we naar verschillende andere sectoren gekeken zoals sport en gezondheidszorg. Daarnaast hebben we gekeken naar de techniek van reflexieve monitoring die vaak ingezet wordt bij transitieprocessen. We sluiten dit hoofdstuk af met een beschrijving van twee veelgebruikte instrumenten om milieu-impact te meten.

2.1 Monitoring in andere sectoren

Het monitoren van de milieu-impact op sectorniveau komt in de praktijk nog niet veel voor, er zijn wel enkele ontwikkelingen op dit gebied. Zo heeft het CBS een dashboard ontwikkeld waarmee het energiegebruik van sportvastgoed wordt gemonitord⁴. In deze monitor is een afbakening gemaakt van de sportcomplexen in Nederland en vervolgens is er een typering van de verschillende soorten sportcomplexen in Nederland gemaakt.⁵ Op basis van klantbestanden van gas- en elektriciteitsleveringen van het openbare net zijn kengetallen aan verschillende sportcomplexen toegekend. Gegevens die ontbreken worden op basis van een schatting geïmputeerd. In het dashboard zijn figuren op te vragen die het energieverbruik van de sector inzichtelijk maken. Deze monitor kijkt uitsluitend naar het energieverbruik in de vorm van elektriciteits- en gasleveringen.

Het RIVM heeft in 2022 een rapport uitgebracht waarin het effect van de Nederlandse gezondheidszorg op het milieu is onderzocht⁶. In dit onderzoek is een methode toegepast waarbij via een input-outputanalyse de generieke voetafdruk is berekend op basis van recente beschikbare data en kengetallen. Dit is aangevuld met specifieke gegevens voor een specifieke productgroep die het meeste bijdraagt aan de berekende voetafdruk, namelijk chemieproducten. Indicatoren voor het berekenen van de voetafdruk in deze methode zijn: het effect van medische handelingen, het effect van de productie van goederen en diensten die in de zorg worden gebruikt, het gebruik van water en grondstoffen, het landgebruik en de hoeveelheid afval. Het RIVM geeft aan dat met deze methode de basis is gelegd voor een nulmeting van de milieuvoetafdruk in de zorgsector. Voor het vaststellen van een daadwerkelijke nulmeting is het nodig nog een analyse te doen naar de minimaal vereiste data, de beschikbaarheid hiervan en mogelijke onzekerheden. Het advies van het RIVM is om vervolgens een zinvolle frequentie van monitoring vast te stellen en op basis van deze monitor de verduurzaming van de zorg effectiever vorm te geven.

Ook hebben verschillende provincies een dashboard voor de monitoring van energie ontwikkeld, bijvoorbeeld de provincie Noord-Brabant en Utrecht. De provincie Noord-

⁴ Energieverbruik sportvastgoed. (z.d.).
https://dashboards.cbs.nl/v2/energieverbruik_sportvastgoed/

⁶ Steenmeijer, M. A., Pieters, L. I., Warmenhoven, N., Huiberts, E. H. W., Stoelinga, M., Zijp, M. C., Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, Zelm, R. V., & Waaijers-van Der Loop, S. L. (2022). Het effect van de Nederlandse zorg op het milieu. In RIVM-rapport 2022-0127 [Report]. Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.
<https://doi.org/10.21945/RIVM-2022-0127>

Brabant maakt in haar dashboard onderscheid tussen vier sectoren: gebouwde omgeving, industrie, mobiliteit en landbouw. In dit dashboard wordt het energieverbruik per regio en per sector inzichtelijk gemaakt met indicatoren over de warmte- en elektriciteitsvraag. In deze monitor wordt ook de totale vraag naar energie afgezet tegen duurzame vormen van energie zoals zonne-energie, windenergie, biogas en droge biomassa⁷.

De Boekmanstichting geeft in het rapport 'Duurzaamheid in de culturele sector' aan dat het dashboard van het CBS voor het sportvastgoed als voorbeeld kan dienen van hoe monitoring van de klimaatimpact van de culturele sector er in de praktijk uit kan zien⁸. Echter, mist een belangrijke scope voor de culturele sector in dit dashboard, de indirecte emissies van de culturele sector zoals de reisbewegingen van bezoekers. De Milieubarometer heeft enkele methoden waarmee deze emissies gemonitord kunnen worden, deze worden later in dit hoofdstuk kort toegelicht.

Reflexief monitoren: monitoren van transitieprocessen

Transitieprocessen worden vaak gekenmerkt door onzekerheid en vragen daarom om een ander type monitoring dan het klassieke meten. Reflexieve monitoring is een interactieve methode van monitoren die gericht is op reflecteren en leren en biedt concrete handvatten om bij te sturen binnen een veranderlijke omgeving. Op deze manier wordt er inzicht verworven in de voortgang van een transitie of project en worden ook de geplande en ongeplande effecten in kaart gebracht. Dit maakt het een geschikte methode om toe te passen in onvoorspelbare transitieprocessen als de duurzaamheidstransitie. Er zijn verschillende instrumenten die helpen bij het toepassen van reflexieve monitoring, deze worden toegelicht in het handboek 'Reflexieve monitoring in actie'⁹. Twee veelgebruikte instrumenten zijn de *tijdslijnmethode* en de *dynamische leeragenda*.

De *tijdslijnmethode* is een instrument om terug te kijken op een project. Je gaat met de projectdeelnemers samenzitten en zet de belangrijkste momenten van een periode op een tijdslijn. Door te bespreken wat er op deze momenten is gebeurd en wat de lessen ervan zijn, leert iedereen van elkaars ervaringen en ontstaat er een gezamenlijke leergeschiedenis.

De *dynamische leeragenda* is een instrument om vooruit te kijken. In deze methode maak je een ronde langs de verschillende organisaties en verzamel je leervragen die tijdens het traject moeten worden beantwoord. Om de zoveel tijd ga je na of deze vragen ook daadwerkelijk zijn beantwoord. Als dat het geval is heb je een (voorlopig) resultaat geboekt. Andere vragen kunnen hardnekkig zijn en voorlopig op de agenda blijven staan en weer andere vragen verdwijnen van de agenda doordat het benoemen van de vraag voldoende inzicht geeft om effectief te kunnen handelen. Dit proces leidt telkens tot een nieuwe versie

⁷ Dataportaal Brabant - Provincie Noord-Brabant. (z.d.). <https://dataportaal.brabant.nl/Thema/Energie/Report/70148e27-b41a-4551-960f-10f658381f88/Workspace/787a5d01-7af1-4214-8f7d-9c827185f1e7>

⁸ Boekmanstichting. (2022). Duurzaamheid in de culturele sector editie 2022 - kwantitatief deel. <https://www.boekman.nl/wp-content/uploads/2022/10/Duurzaamheid-in-de-culturele-sector-2022-Kwantitatief-deel.pdf>

⁹ Reflexieve monitoring in actie: Handvatten voor de monitoring van systeeminnovatieprojecten. (2010). Uitgeverij Boxpress, Oisterwijk, Nederland. [https://transitionsinpractice.nl/files/RMA_Handboek_def\(2\).pdf](https://transitionsinpractice.nl/files/RMA_Handboek_def(2).pdf)

van de agenda. De dynamische leeragenda is op deze manier een document met de uitdagingen waar het project op dat moment voor staat en stimuleert om te blijven werken aan verandering.

Reflexieve monitoring wordt veelal toegepast op kleinere groepen. Om nu de gehele culturele sector hiermee te laten werken voert te ver. Immers, de sector is groot en omvat veel verschillende disciplines en stadia van de mate waarin deelnemers bezig zijn met het terugbrengen van hun ecologische voetafdruk. Wél kan het interessant zijn om met een aantal koplopers een begeleidingsgroep/klankbordgroep te vormen waarbij elementen van reflexieve monitoring terugkomen. Enerzijds omdat het goed is om, ongeacht op welke manier er uiteindelijk gemonitord wordt, vinger aan de pols te houden om mogelijk bij te kunnen sturen. Anderzijds komt in de gesprekken die gevoerd zijn voor dit onderzoek geregeld terug dat het volgens koplopers belangrijk is om ‘gewoon te beginnen’ en om dan te zien waar je uiteindelijk tegenaan loopt. De kennis die deze koplopers inmiddels vergaard hebben is essentieel om beslissingen te nemen voor wat betreft het meten van indicatoren, het maken en bijstellen van een planning en het motiveren van ‘achterblijvers’.

Veelgebruikte monitoringsinstrumenten

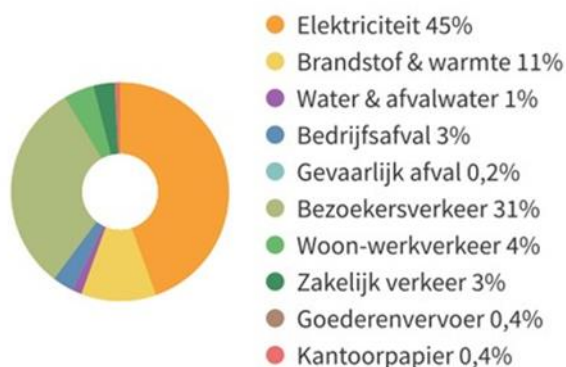
Er zijn verschillende monitoringsinstrumenten beschikbaar die organisaties kunnen gebruiken om hun milieu-impact in kaart te brengen. Hieronder worden twee instrumenten besproken die in de praktijk veel worden toegepast door organisaties in Nederland: de Milieubarometer en Green Key.

Milieubarometer

De Milieubarometer is een instrument die specifiek gericht is op het meten van de CO₂ voetafdruk van organisaties¹⁰. Gebruikers kunnen gegevens invoeren over de frequentie van materialen en energie die verbruikt zijn. Op basis van jaarlijks geactualiseerde emissiefactoren wordt de totale CO₂ voetafdruk van een organisatie berekend. De lijst van emissiefactoren komt tot stand uit een samenwerking tussen een panel experts en de Rijksoverheid. De Milieubarometer maakt via grafieken inzichtelijk hoe de verschillende emissiestromen zich tot elkaar verhouden, op deze manier kunnen organisaties zien waar het grootste besparingspotentieel zit. Organisaties kunnen aan de hand hiervan besparingsdoelen stellen en deze via de Milieubarometer monitoren. Er is daarnaast ook een instrument beschikbaar om je energieverbruik te vergelijken met branchegemiddeldes, deze gegevens zijn echter niet voor alle branches recent. In figuur 1 is een voorbeeld te zien van het branchegemiddelde van de verhouding milieubelasting voor de theatersector in Nederland in 2015¹¹. De grootste belastingen voor het milieu van deze sector zijn elektriciteit, brandstof & warmte en het bezoekersverkeer.

¹⁰ Stimular. (z.d.). Milieubarometer. <https://www.milieubarometer.nl/nl/home/>

¹¹ Stimular. (z.d.-b). Milieubarometer. <https://www.milieubarometer.nl/nl/branchegemiddeldes/recreatie/theater/>

Bron: Milieubarometer

Figuur 1. Verhouding milieubelasting van theaters naar factor, inclusief vervoersindicatoren.¹²

Om tot een overzicht in deze verhouding te komen moeten gebruikers dus zelf gegevens over de verschillende stromen aanleveren. Op de website van de Milieubarometer is informatie te vinden over welke gegevens aangeleverd moeten worden en hoe deze geïnventariseerd kunnen worden¹³. Voor elektriciteit zijn dat bijvoorbeeld de facturen voor de ingekochte elektriciteit op de eigen locatie(s) en eventuele projectlocaties. Daarnaast moet ook het aandeel groene stroom dat is ingekocht worden aangeleverd. Ook voor de stroom Brandstof & warmte moeten de facturen geïnventariseerd worden. Voor het aanleveren van de gegevens voor afval kan een gewogen jaaroverzicht bij de afvalinzamelaar worden opgevraagd. Als dit niet mogelijk is kan op basis van de ophaalfrequentie de hoeveelheid aan de hand van het containervolume of de vulgraad worden geschat.

Voor andere stromen van milieubelasting zijn de gegevens lastiger te inventariseren. Voor veel culturele organisaties is het in kaart brengen van de bezoekersstromen bijvoorbeeld een uitdaging. De Milieubarometer heeft ook informatie beschikbaar over hoe bepaalde methodes verschillende stromen in kaart kunnen brengen. Voor het in kaart brengen van de bezoekersstromen worden drie methodes besproken. De eerste is het houden van een enquête onder bezoekers, door bijvoorbeeld te vragen naar de reisafstand en het gekozen vervoersmiddel. Een tweede methode is een overzicht maken van het aantal bezoekers per postcodegebied en daarbij per gebied het verwachte vervoersmiddel aangeven. Een derde methode is het schatten van het aantal bezoekers per vervoersmiddel op basis van bijvoorbeeld het aantal auto's op de parkeerplaats en het aantal fietsen in de fietsenrekken¹⁴.

¹² Stimular. (z.d.-c). Milieubarometer.
<https://www.milieubarometer.nl/nl/branchegemiddeldes/recreatie/theater/>

¹³ Benodigde gegevens - Milieubarometer - Stimular. (z.d.).
<https://www.milieubarometer.nl/milieubarometer-help/over/benodigde-gegevens/>

¹⁴ Bezoekersverkeer - milieubarometer - Stimular. (z.d.-b).
<https://www.milieubarometer.nl/milieubarometer-help/help-thema/bezoekersverkeer/>

Green Key

Green Key is een internationaal duurzaamheidskenmerk voor de gastvrijheidssector, waaronder de culturele sector, in Nederland met ongeveer 750 gecertificeerde bedrijven¹⁵. Bedrijven met een Green Key certificaat (goud, zilver of brons) voldoen aan normen binnen 12 duurzaamheidsthema's. Welke normen er gelden binnen deze thema's verschilt per bedrijfscategorie. De 12 duurzaamheidsthema's zijn: management, communicatie, maatschappelijke betrokkenheid, water, reiniging, afval, energie, bouwen & groen, mobiliteit, eten & drinken, inkoop en textiel. Controle op deze kenmerken vindt voornamelijk plaats door een keurmeester die benodigde documenten controleert of op visuele wijze controleert of er aan de gestelde normen wordt voldaan. Het monitoren van gas, water, elektriciteit, afval en voedselverspilling en het streven om het verbruik of productie hiervan te verminderen is een norm waar gecertificeerde bedrijven aan moeten voldoen. Deelnemers kunnen deze gegevens invullen in de 'mijn Green Key' portal, op deze manier helpt Green Key bij het monitoren van de milieu impact van haar deelnemers.

¹⁵ Hét duurzaamheidskeurmerk voor de gastvrijheidssector. (2024, 26 maart). Green Key. <https://www.greenkey.nl/>

3 Opbrengsten vanuit vragenlijsten

Om een beter beeld te krijgen van hoe culturele organisaties die al wat meer ervaring hebben met het monitoren van hun ecologische voetafdruk hun monitoring aanpakken hebben we een vragenlijst opgesteld. Deze vragenlijst had de vorm van een Excel-bestand met hierin, naast een inleidend tabblad met enkele begrippen, drie tabbladen met vragen. Deze tabbladen hadden de thema's 'algemeen', 'methodiek – ervaringen' en 'methodiek – thema's'. De vragen waren deels kwantitatief en deels kwalitatief van aard. In dit hoofdstuk beschrijven we de opbrengsten van deze vragenlijsten.

3.1 Beschrijving van de respons

Typen organisaties

29 culturele organisaties hebben de vragenlijst ingevuld teruggestuurd. Zij opereren binnen diverse culturele sectoren:

- Theater/opera gezelschap 8x
- Theater/schouwburg/concertzaal/poppodium 6x
- Orkest/muziekgezelschap 3x
- Museum 2x
- Culturele broedplaats 2x
- Festival voor muziek 3x
- Overige podiumkunsten 2x
- Bioscoop 1x
- Digitale transformatie/bibliotheken 2x

Gebouwen

Het merendeel van de culturele organisaties is werkzaam in gehuurde gebouwen. Een klein deel van de organisaties werkt (deels) in gekochte gebouwen. Bouwjaar, oppervlakte en energielabel lopen ver uiteen voor deze organisaties. Het energielabel is voor een groot deel van de gebouwen niet bekend, maar wat opvalt aan de gebouwen waar de labels wel van bekend zijn, is dat deze veelal óf heel goed zijn (A of hoger) óf juist relatief slecht zijn (F of G).

Er zit veel verschil tussen de gebouwen waar de culturele organisaties in huizen, wat inherent is aan de verschillen tussen de daadwerkelijke organisaties. Zo hebben we gezien dat er respondenten zijn vanuit (reizende) theater-/opera gezelschappen, maar ook een grote bioscoopketen en enkele grote musea. Dit is ook terug te zien in het oppervlak van de organisaties, evenals in het bouwjaar. Zo zitten er in de responsgroep panden gebouwd voor 1600, maar ook nieuwere gebouwen (gebouwd na 2000).

Publiek

Lang niet alle culturele organisaties die de vragenlijst hebben ingevuld ontvangen hun bezoekers in de gebouwen waar zij zelf werkzaam zijn. Dit geldt voornamelijk voor theatergezelschappen – die soms meer dan 25.000 bezoekers per jaar hebben, maar dit bezoek vindt hoogstwaarschijnlijk plaats in theaters zelf, en niet in het gehuurde pand. Ook

niet iedere culturele organisatie die de vragenlijst heeft ingevuld, heeft bezoekers – dit betrof bovensectorale ondersteunende organisaties.

Werknemers

Zoals ook in de hierboven beschreven kenmerken van de culturele organisaties, zit er ook een grote diversiteit in het aantal werknemers van de verschillende organisaties. Zo bevat de respons een aantal grote musea en theaters, met meer dan 75 FTE tot soms 300 FTE. Daarnaast zitten er ook wat kleinere organisaties in de respons, met een lager aantal FTE (5-30). Ook maken diverse culturele organisaties gebruik van vrijwilligers. Dit varieert van 80 vrijwilligersuren per jaar, tot op sommige plekken 8.500 vrijwilligersuren per jaar.

3.2 Ervaringen met meetinstrumenten

Motivaties

Als we aan de culturele organisaties vragen wat hun motivatie(s) is/zijn geweest voor het in laten meten van de milieu-impact van hun organisatie, dan komen daar een aantal verschillende antwoorden op. Allereerst geeft een aantal culturele organisaties aan dat zij op een gegeven moment hiermee gestart zijn omdat duurzaamheid nu eenmaal een steeds belangrijker facet is in de samenleving. Ook willen ze hier graag aan bijdragen. Maar omdat de organisaties die hebben meegedaan aan dit onderzoek hier veelal nog nieuw in zijn, geven ze aan dat ze een soort ‘startpunt’ nodig hadden. Vanuit dit startpunt, veelal een eerste meting, zijn ze bewuster van de mogelijke acties en de impact die ze hiermee kunnen maken. Het helpt hen bij toekomstplannen, maar ook bij budgettering. Een enkele culturele organisatie geeft aan dat het meten van milieu-impact een onderdeel lijkt te gaan worden voor subsidies en dat het mede daarom goed is om hiermee bezig te zijn. Het is voor sommige organisaties eveneens een belangrijk onderdeel van een certificaat zoals een ISO-certificering of voor de BREEAM-certificering¹⁶. Eén museum geeft aan dat duurzaamheid een belangrijk thema voor hen is. Ze proberen hun kunstcollectie voor zoveel mogelijk generaties toegankelijk te houden en hierbij hoort ook het meten van de eigen milieu-impact.

Als voordeel van het meten van milieu-impact geven de organisaties aan dat het hen inzicht geeft waar ze nu staan, wat hun CO₂ voetafdruk is. Hiermee kunnen ze een reductiepad voor de toekomst maken. Het vergemakkelijkt hen bij het nemen van beslissingen die gericht zijn op verbeterpunten. Daarbij zijn deze beslissingen relevanter en beter uitlegbaar. Een ander voordeel is dat door het meten van milieu-impact de organisaties (meer) voldoen aan wet- en regelgeving en dat ze op deze manier ook meer bewustzijn bij hun bezoekers en hun eigen medewerkers creëren. Voor één organisatie levert het meten van de milieu-impact hiernaast nog een ander voordeel op; hun milieubeleid heeft hen aandacht in de Nederlandse en Amerikaanse pers opgeleverd.

Belemmeringen

Vervolgens is de vraag aan de respondenten voorgelegd of en zo ja welke belemmeringen zij ervaren bij het (laten) meten van hun milieu-impact. Hierop geven de culturele

¹⁶ Een BREEAM-certificaat is een duurzaamheidscertificaat voor vastgoed.

organisaties vooral aan dat het verzamelen en verwerken van data hen veel tijd kost en uitzoekwerk oplevert. Vooral het doorrekenen van reisbewegingen is lastig en veel werk. Dit geldt zowel voor de eigen reisbewegingen, als de reisbewegingen van bezoekers.

‘Als muzikensemble met vaak slechts een enkele kleine theaterproductie per jaar, bestaat onze uitstoot voor ca. 95% uit reizen in binnen- en buitenland. De reizen naar het buitenland, en met name vluchten, zijn goed in kaart te brengen voor ons kleine ensemble van 5 personen. Voor binnenlandse reizen hebben we echter een complex overzicht nodig, waarbij reizen vanuit standplaats, per musicus, per speel/repetitielocatie en per vervoermiddel doorgerekend moeten worden om de precieze uitstoot te berekenen.’

Het doorrekenen van reisbewegingen van bezoekers is helemaal lastig en vaak gebaseerd op aannames, al zien we steeds vaker dat er enquêtes onder bezoekers uitgezet worden. Hiervoor is echter nog geen format of standaard-uitvraag, voor zover bij ons bekend. Ook het in kaart brengen van data van leveranciers is lastig. Het ontbreken van een richtlijn hoe Co₂ metingen gedaan moeten worden is eveneens een belemmering bij het meten van milieu-impact. Het dwingt de koplopers om hier zelf te gaan pionieren. Een andere belemmering is dat niet iedereen binnen de organisatie de noodzaak inziet van het registreren van allerlei data om de milieu-impact te meten. Eén van de deelnemers geeft aan dat hun bioscoopketen in sommige steden verbonden is met stadsverwarming die geen goede prestaties levert en waarvan geen goede energieverbruiksrapporten beschikbaar zijn. Daarnaast speelt netcongestie in dit geval een rol. Het bedrijf wil en moet elektrificeren, maar dit lukt niet omdat het stroomnet te vol zit en zij daarom niet sneller kunnen verduurzamen. Ten slotte geeft één gezelschap aan dat zij te klein zijn om alles te meten en dat hun producties flexibiliteit verlangen, dit is een belemmerende factor bij het meten van de eigen milieu-impact.

Tijdsinvestering

Er is een grote verscheidenheid te zien in hoe lang de respondenten al hun milieu-impact monitoren. Van de organisaties die meegedaan hebben, geven er vijf aan dat ze hier 1 jaar mee bezig zijn. Eveneens vijf geven aan dat ze hier 2 jaar of 2-5 jaar mee bezig zijn. Acht respondenten geven aan dat ze meer dan 5 jaar bezig zijn met het meten van hun ecologische voetafdruk.

De tijd die het de respondenten de eerste keer kostte om het monitoringsinstrument te gebruiken is erg verschillend. Er zijn een aantal culturele organisaties die 4 of 6 uur hiermee bezig zijn geweest. Anderen besteedden er tussen de 40 en 70 uur aan en er zijn enkele uitschieters die 120, 150 of zelfs 500 uur zeggen te zijn bezig geweest.¹⁷

Vervolgens hebben de respondenten gereflecteerd op welk onderdeel van de monitoring hen nu de meeste tijd heeft gekost. Opvallend is dat alle onderdelen van het monitoringstraject hier aan de orde komen. Allereerst zijn er respondenten die het data verzamelen een tijdrovende klus vonden. Omdat verschillende zaken op verschillende

¹⁷ Deze laatste respondent betreft een grote organisatie met veel panden, vandaar de uitschieter naar boven.

plekken terug te vinden zijn, zorgt dat voor nogal wat uitzoekwerk. Ook als data op externe plekken worden opgeslagen (denk aan bijvoorbeeld leveranciers) is het tijdrovend om dit bijeen te brengen. Data verzameling rondom reisbewegingen (van zowel eigen medewerkers als van bezoekers) zijn vooral lastig en kosten veel tijd. Ook het verzamelen van cijfers rondom afvalverwerking nam veel uren in beslag. Er zijn een aantal respondenten die aangeven dat het invoeren van data de meeste tijd kostte. Ten slotte geven sommige respondenten aan dat het analyseren en interpreteren van de cijfers een onderdeel van de monitoring is dat op verschillende manieren tijdrovend is.

Meetinstrumenten en keuzes

Het merendeel van de respondenten geeft aan dat zij de monitoring zelf uitvoeren. Een enkele deelnemer heeft dit uitbesteed. Redenen die de culturele organisaties opgeven waarom zij deze monitoring hebben uitbesteed zijn onder meer dat ze er zelf niet de juiste expertise voor in huis hebben en dat het vakwerk is. Een paar culturele organisaties geven aan dat ze het deels hebben uitbesteed. Zo is er een respondent die een eenmalige nulmeting heeft laten uitvoeren door een externe partij en zelf ook data verzamelt. Weer een andere respondent geeft aan dat ze zelf de data verzamelen, maar dat de verwerking in CO₂ cijfers via de Green Deal Circular Festivals gaat, die hiervoor een gratis instrument aanbiedt.

Over het algemeen zijn er wel kosten verbonden aan het uitbesteden van de monitoring. De enkele respondenten die hebben aangegeven wat hun kosten hiervoor zijn noemen bedragen van 'minder dan €10.000', 'tussen de €10.000 en €20.000' en 'meer dan €50.000'.

Verreweg de meeste deelnemers aan het onderzoek werken bij het meten van hun milieu-impact met de Milieubarometer. Een aantal van hen combineert dit met andere instrumenten/websites zoals: CO₂emissiefactoren.nl, Website Sustainability Analyse, climato.co, go-zero.io, environment-i-meter, censo.live, en Renewi (afvalstromen). We zien verder dat een aantal culturele organisaties zelf Excelfiles bijhoudt met hun eigen gegevens. Een aantal van hen hebben eigen instrumenten ontwikkeld zoals de Green Deal Circulair Festival-monitor of gebruiken een combinatie van meetinstrumenten.

'Wij berekenen onze milieu-voetafdruk via Milieubarometer, die gekoppeld is aan CO₂emissiefactoren.nl. Om de milieu-voetafdruk van onze producties te meten hebben wij ons eigen instrument ontwikkeld in samenwerking met een extern adviesbureau. Wij meten de circulariteit en de CO₂-uitstoot van onze decors, kostuums, rekwisieten.'

Vrijwel alle culturele organisaties meten vooral zaken zoals: waterverbruik, grondstoffenverbruik, afvalstromen. We zien dat de culturele organisaties vooral uit praktische overwegingen kiezen voor de instrument(s) waar zij momenteel mee werken. Zo kreeg een deel van hen het instrument waar ze mee werken goedkoop of gratis vanuit bijvoorbeeld hun gemeente of een lokale duurzaamheidskring. Anderen geven aan dat dit hen werd aangeraden door andere organisaties binnen de sector of via het Green Stages Convenant waarbij ze zijn aangesloten. Of ze kozen ervoor omdat ze er al bekend mee waren.

Hoewel de culturele organisaties over het algemeen tevreden zijn met de gebruiksvriendelijkheid van de instrument(s) waar ze mee werken, horen we ook geregeld terug dat niet alles sectorspecifiek genoeg is. Dit geldt bijvoorbeeld voor de Milieubarometer.

‘Milieubarometer is vooral geschikt voor focus gebouwen, minder voor focus op producties. Wel een gebruiksvriendelijke website.’

Waar de culturele organisaties soms tegenaan lopen is dat er veel handmatig moet worden ingevoerd.

‘Nog te veel handwerk op wisselende reisafstanden.’

De meeste culturele organisaties raden de meetinstrumenten waarmee zij werken aan. Ondanks dat ze soms vinden dat het invoeren van alle data veel tijd en uitzoekwerk kost geven ze wel aan dat de informatie die met het instrument verkregen wordt voldoende sturingsinformatie oplevert. Vooral als een instrument de mogelijkheid biedt om over meerdere jaren heen te kunnen vergelijken zodat culturele organisaties kunnen zien waar besparingen effect hebben gehad.

‘Er is niet zoveel beters wat voor een lage instapprijs beschikbaar is. Ik zeg altijd: “Begin gewoon”. Data verzamelen is het meeste gedoe, eenmaal de info bij elkaar maakt het niet meer zoveel uit in welke instrument het ingevuld wordt.’

De paar culturele organisaties die hun huidige meetinstrument niet aanraden aan anderen, doen dat vooral omdat zij een meetinstrument gebruiken dat erg toegespitst is op hun eigen organisatie en daarmee niet bruikbaar is voor anderen. Het is te veel individueel maatwerk.

Niet alle respondenten zijn even lang bezig met het bijhouden van allerlei data. En ook voor degenen die aangeven hier 5 jaar of langer mee bezig te zijn, voelt het nog steeds als ‘pionieren’. De vraag of er sinds het begin van hun monitoring veranderingen aan het meetinstrument zijn doorgevoerd worden dan ook vaak beantwoord met ‘We zijn nog maar net begonnen.’ Eén culturele organisatie geeft aan dat de rapportages beter zijn geworden en dat er een dashboard bij is gekomen.

‘Voor wat betreft monitoring is niet veel veranderd, alles is goed ingeregeld en wordt gerapporteerd. Wel bieden rapportages een steeds beter inzicht in profielen verbruik en milieu impact CO₂. Instrument is inmiddels doorontwikkeld naar een “dashboarding” instrument.’

3.3 Meetinstrumenten en indicatoren

Beschikbaarheid van de data

Als we vragen welke gegevens voor monitoring al beschikbaar waren voor de diverse culturele organisaties, dan geven zij veelal aan dat dit vooral data met betrekking tot energieverbruik was, soms gespecificeerd rondom scope 1 en scope 2. Verder worden vaker het waterverbruik en reisbewegingen (zowel eigen als van bijvoorbeeld leveranciers) genoemd. Een enkele culturele organisatie had bij het starten van het meten van de milieu-impact al gegevens beschikbaar over de reisbewegingen van hun bezoekers.

Het starten met meten heeft voor de culturele organisaties heel verschillende kennis opgeleverd. Data waar zij eerst nog geen inzicht in hadden is nu helder(der) geworden. Er is door de culturele organisaties een heel scala genoemd van gegevens die nu, in verschillende mate, inzichtelijk zijn:

- Catering
- Drukwerk
- Drank emissie factoren van leveranciers
- Afvalrapportages
- Materiaalgebruik voor producties
- Transport van goederen
- Mobiliteitsbewegingen (leveranciers, eigen gezelschap)
- Woon-werk vervoer

Toch blijven er ook nog gegevens over die niet exact beschikbaar zijn en die dus op basis van schattingen tot stand komen. Deze gegevens hebben veelal te maken met vervoersbewegingen van bezoekers, woon-werk vervoer van personeel (niet voor iedere culturele organisatie is dit inzichtelijk). Daarnaast zien we dat ook (gevaarlijk) afval en afvalwater vaak gebaseerd zijn op schattingen, met name als de verwerker geen specificatie aanlevert. En één culturele organisatie geeft aan dat hetgeen zich in scope 3 bevindt voor hen gebaseerd is op schattingen.

Thema's en indicatoren in de meetinstrumenten

Aan de respondenten is een vraag voorgelegd of zij bij het berekenen van hun CO₂ voetafdruk gebruikmaken van Well to Wheel of Tank to Wheel. Met Well to Wheel wordt bedoeld dat bij het in kaart brengen van de emissies ook de voorketen van activiteiten hierin wordt meegenomen (denk aan het winnen en produceren van grondstoffen). Tank to Wheel kijkt uitsluitend naar de directe emissies van de activiteit (denk aan het gebruik van brandstof voor een vervoersmiddel). De keuze voor één van de twee emissiefactoren heeft consequenties voor het optellen en vergelijken van data. Door Well to Wheel te gebruiken wordt de CO₂voetafdruk groter, dan wanneer gekozen is voor Tank to Wheel.

Van de deelnemers aan het onderzoek die deze vraag hebben beantwoord geven acht aan dat zij gebruikmaken van Well to Wheel en zes gebruiken Tank to Wheel. Twee respondenten weten niet van welke emissiefactor zij gebruikmaken.

Energieverbruik

De meetinstrumenten die door de diverse organisaties worden gebruikt, worden ingezet om in mindere, of meerdere mate, het gas- en elektraverbruik te meten. Voorbeelden die genoemd worden zijn de Milieubarometer, Greener en Priva. De eerstgenoemde komt bij veel van de uitgevraagde thema's en indicatoren terug, de laatstgenoemden zijn volgens de respondenten specifiek voor energieverbruik. Instrumenten focussen zich niet alleen op het gas- en elektriciteitsverbruik, maar ook op gebruik en levering van stadswarmte, het gebruik van aggregaten en batterijen. Verschillende instrumenten kunnen breed het verbruik van apparaten meten binnen het gehele pand van de organisatie, vaak gaat dit om data die verkregen is via de gebouwbeheersystemen.

Wat vaak buiten de instrumenten om nog berekend en/of in kaart wordt gebracht, zijn de ratio's van het verbruik. Dus, wat is de ratio energiekosten/verbruik, maar ook het verbruik ten opzichte van bezoekers en/of personeel.

Zoals we al eerder zagen is de Milieubarometer een veelgenoemd instrument, die ook behulpzaam is voor het in zien van het verbruik van andere organisaties. Dit is vooral een helpende functie voor (reizende) theatergroepen. Zo krijgen zij inzicht in onder andere het verbruik in de locaties waar zij spelen. Dit is nog niet voor alle respondenten bekend, een genoemde opmerking is dat hier juist nog géén inzicht in is verkregen en dat de respondent dit graag in kaart gebracht zou willen hebben. Wat ook door meerdere respondenten van de verschillende culturele organisaties is genoemd, is dat de Milieubarometer veel functies bevat die door de organisaties nu (nog) niet gebruikt worden. Mogelijk zijn er binnen dat instrument dus nog uitgebreidere functies beschikbaar, dan de functies waar wij in het kader van dit onderzoek door de respondenten op gewezen zijn, zoals compensatieaftrek.

Waterverbruik

Het meten en in kaart brengen van het verbruik van water staat op veel plekken nog in de kinderschoenen. Volgens de respondenten van de culturele organisaties is er nog maar weinig gedetailleerde informatie beschikbaar en bieden nog niet voldoende inzicht. Er wordt op diverse plekken voornamelijk gefocust op totalen, dus het totale drinkwaterverbruik en het totale afvalwaterverbruik.

“We kijken hier vooral naar de totalen op het moment. Voor aankomend jaar gaan we dit verder in detail uitsplitsen en tracken.”

Ook wordt er door diverse respondenten aangegeven dat afvalwaterverbruik nog slecht inzichtelijk kan worden gemaakt. Wat betreft deze indicator worden er slimme instrumenten gemist en er liggen diverse mogelijkheden om dit breder te kunnen monitoren.

Net als voor energieverbruik geldt dat voor (reizende) theatergroepen het vaak wel mogelijk is om het waterverbruik in de eigen gebouwen inzichtelijk te krijgen, maar niet op de plekken waar zij hun voorstellingen en producties spelen.

Idealiter wordt er op het gebied van water niet alleen gekeken naar het drink- en afvalwaterverbruik, maar ook naar de afvoer en verwerking hiervan. Dus: waar komt dit terecht en hoe wordt dit eventueel gereinigd? De respondenten geven aan dat dit op dit moment nog niet mogelijk is.

Afvalverwerking

Afvalscheiding en -verwerking wordt door een groot deel van de respondenten gemonitord. Ook dit gebeurt door verschillende culturele organisaties met behulp van de Milieubarometer. Er is informatie beschikbaar over type reststromen, aantal kilogram afval, hoe het afval gescheiden wordt. Zo benoemt een respondent dat er inzicht is in zeventien verschillende afvalstromen – deze worden via de Milieubarometer gemonitord.

Respondenten geven ook aan dat de afvalverwerker zelf in sommige gevallen het afval wat de organisatie aanlevert monitort. Dus hoeveel tonnage wordt er opgehaald en wordt dit optimaal gescheiden.

Ook hier wordt dezelfde opmerking geplaatst als bij energie- en waterverbruik: binnen de eigen gebouwen is dit vaak goed inzichtelijk te krijgen, maar niet op de plekken waar gespeeld wordt.

Reisbewegingen

Reisbewegingen worden door het merendeel van de respondenten breed gemonitord. Zo kijken ze niet alleen naar reisbewegingen van het personeel, maar ook naar reisbewegingen van bezoekers, leveranciers en artiesten. Het gebruik van openbaar vervoer wordt op veel plekken gestimuleerd, en er wordt in kaart gebracht hoeveel procent van de reisbewegingen met het openbaar vervoer zijn. Ook wordt er op verschillende plekken aangestuurd op carpoolen, het gebruikmaken van deelauto's en bijvoorbeeld het bezoeken van een theater per fiets. Diverse culturele organisaties vragen ook bij bezoekers na hoe zij naar de locatie zijn gekomen.

Zoals we eerder ook zagen kunnen nog niet alle ritten in de toeleveringsketen, die vallen in scope 3, goed in kaart worden gebracht. Zo is van leveranciers niet altijd even duidelijk wat diens reisbewegingen zijn. Dit wordt nog niet compleet in beeld gebracht en hier zien we veel (grote) verschillen tussen de respondenten, kijkend naar waarnaar gestreefd wordt qua uitgebreidheid van het meten. Het gaat dan bijvoorbeeld ook om de reisbewegingen die gemaakt worden wanneer materiaal wordt gehuurd, hier is niet altijd goed zicht op.

Buiten de huidige instrumenten wordt er op verschillende plekken dieper ingezoomd op vliegverkeer. Er zijn instrumenten beschikbaar om meer inzicht te krijgen in de uitstoot van een vliegreis, afhankelijk van de bestemming, aantal reizigers en luchtvaartmaatschappij.

Wat nog moeilijk in kaart gebracht kan worden zijn de overnachtingen die soms ook plaats vinden in het kader van de reis die gemaakt wordt. Bezoekers, artiesten en crew overnachten vaak in hotels om culturele activiteiten te kunnen bezoeken. Dit heeft ook een grote impact op de voetafdruk, maar wordt nu nog niet duidelijk in beeld gebracht.

Materiaalgebruik

Het materiaalgebruik van de culturele organisaties is veelomvattend. Het gaat om papier om op te printen op kantoor en schoonmaakmiddelen om de gebouwen schoon te houden, maar ook om decormaterialen, kostuums en rekwisieten om een voorstelling te kunnen spelen. Sommige respondenten geven aan dat er bij de inkoop van materialen zoveel mogelijk wordt gewerkt met milieubewuste ondernemingen. Grote culturele organisaties onder de respondenten geven ook aan te werken met een *code of conduct*, ofwel een gedragscode, die gehanteerd wordt bij de inkoop. Doelstellingen van organisaties richten zich vaak op het hergebruiken van decorstukken en het gebruik van tweedehands materiaal. Ook zetten ze in op zo min mogelijk *single use* producten.

Een ander genoemd voorbeeld door één van de respondenten, raakt aan meerdere indicatoren. Oude repertoires worden vaker gebruikt. Door dansen in een andere context te gebruiken, hoeft er minder gerepeteerd te worden en heb je dus minder reisbewegingen en minder repetitiedagen (en dus ook minder catering nodig enzovoorts) om tot een goede voorstelling te komen.

Zoals we eerder zagen geven sommige culturele organisaties die werken met de Milieubarometer aan dat deze voor hen niet voldoende mogelijkheden bevat om dit allemaal goed in kaart te brengen. Diverse respondenten benoemen dat zij dit zelf bijhouden in bijvoorbeeld Excel en de eindbedragen in de Milieubarometer plaatsen.

Catering (voedsel en drank)

Er is onder de respondenten van de culturele organisaties veel bewustzijn rondom het inkopen en verkopen van duurzame dranken en voedsel. Velen geven aan dat er binnen hun organisaties goed opgelet wordt op wat er ze inkopen. Zo maken ze soms gebruik van de instrument Klimato – dit instrument brengt de duurzaamheid van gerechten van cateraars in kaart. Waar mogelijk wordt er informatie verschaft over de ingrediënten, de herkomst van de ingrediënten en bijvoorbeeld of het biologisch is of niet. Deze gegevens kunnen vervolgens weer gekoppeld worden aan de verkochte gerechten.

Veel culturele organisaties houden zelf bij wat er ingekocht wordt, en waar deze producten vandaan komen. Ook hier horen we van diverse respondenten dat dit mede komt doordat de tool(s) die ze gebruiken niet voldoende mogelijkheden heeft om dit hierin te monitoren. Nu houden ze dit zelf bij, bijvoorbeeld in een Excel spreadsheet, en voeren het bedrag handmatig in, in de tools. De culturele organisaties sturen in ieder geval aan op het zo duurzaam mogelijk inkopen van voedsel. Er wordt veganistische catering geregeld, en waar mogelijk komen ze lokaal en biologisch in. Ook in de samenwerking met exploitanten op festivals bijvoorbeeld wordt hierop gestuurd.

Diverse respondenten geven aan dat ze dit niet specifiek monitoren en data hierover vastleggen in instrumenten of op andere plekken, maar dat het wel beleid is om hier zoveel mogelijk op te sturen.

Overige gemonitorde thema's, thema's die gemist worden

Een aantal deelnemers aan het onderzoek benoemen thema's die zij missen in de instrument(s) waarmee zij werken om hun milieu-impact bij te houden.

Zo wordt er diverse keren verwezen naar dataopslag en gebruik van ICT-middelen. De Milieubarometer bijvoorbeeld, biedt nog te weinig/geen kansen als het gaat om het inzichtelijk maken van de impact van dataopslag en ICT-gebruik. Het is nog lastig om inzicht te krijgen in de milieu-impact van het gebruik van bepaalde apparatuur, maar ook in hoe je data opslaat. Waar komen de servers en computers precies vandaan, is in een aantal gevallen voor de culturele organisaties nog niet duidelijk.

Sociale duurzaamheid is door verschillende respondenten genoemd. Sociale duurzaamheid maakt wellicht niet direct deel uit van de ecologische voetafdruk van een organisatie, maar zegt wel iets over de visie van de organisatie en de koers die zij varen. Zo zijn diverse culturele organisaties bezig om ook het creatieve proces zo duurzaam mogelijk in te richten en dit zo innovatief mogelijk uit te voeren. Er worden bij sommige culturele organisaties specifieke duurzaamheidskaders opgesteld om binnen te werken. Duurzaamheid komt op diverse plekken terug in de uitvoering van culturele organisaties – zo wordt er in voorstellingen stil gestaan bij de klimaat- en energiecrisis en wordt er aangestuurd op het verminderen van vleesconsumptie. Cultuur kan volgens hen bijdragen aan het creëren van bewustwording rondom deze thema's.

Ook werken de culturele organisaties aan diversiteit en inclusie – er wordt gewerkt met en voor mensen uit allerlei bevolkingsgroepen (verschillende achtergronden, leeftijden, opleidingsniveaus). Mens en omgeving worden met elkaar verbonden. Diverse culturele organisaties sturen aan op meer samenwerking met de regio en regionale partners, en zijn bezig om als het ware iets terug te geven aan de gemeenschap. Als voorbeeld wordt een festival in een park genoemd: zorg je er als organisatie ook voor dat dit park weer netjes wordt opgeknapt na afloop van het festival. Een ander genoemd voorbeeld is de toegankelijkheid van activiteiten en evenementen. Dit soort gegevens zijn niet te vangen in een CO₂ cijfers, maar zeggen wel iets over de status van de organisatie en ook of er capaciteit en ruimte is om met het thema duurzaamheid aan de slag te gaan binnen de organisatie.

Tot slot is het interessant om na te denken over of compensatieplannen voor milieu-impact op een manier meegenomen kunnen worden. De monitoringstool van de Green Deal Circular Festivals biedt dit bijvoorbeeld al als indicator aan. Dit betreft dan uitstootcompensatieprojecten, waardoor er een hoeveelheid CO₂-equivalenten van de berekende voetafdruk af te halen is.

4 Opbrengsten vanuit gesprekken

Naar aanleiding van de ingevulde vragenlijsten heeft er een korte interviewserie plaatsgevonden met duurzaamheidsmanagers van culturele organisaties en met organisaties die de culturele sector ondersteunen bij hun verduurzamingsstappen of die hier veel expertise op hebben. Deze gesprekken zorgden voor een verdieping op de vragenlijsten. Waar mogelijk zijn duurzaamheidsmanagers van culturele organisaties gezamenlijk geïnterviewd zodat zij ook op elkaar konden reflecteren. Aan de hand van een aantal thema's die tijdens de gesprekken naar voren kwamen zijn de gesprekken weergegeven.

Waarom in kaart brengen van ecologische voetafdruk?

Buiten een intrinsieke motivatie om hiermee aan de slag te gaan, de culturele organisaties willen gewoon ook hun steentje bijdragen aan het halen van de klimaatdoelen die zijn afgesproken in het Klimaatakkoord van Parijs in 2015, is een enkele culturele organisatie hiermee bezig vanuit hen in ISO (50001 - energiemanagementsystemen) normering. Om deze normering te behouden is het van belang dat zij inzicht hebben in hun energieverbruik. Echter, deze organisatie geeft zelf aan dat zij het breder trekken dan wat alleen 'nodig' is voor de ISO-norm. Zo heeft het bedrijf ook eigen normen vastgelegd voor Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen.

Zoals uit de ingevulde vragenlijsten al naar voren kwam, is het in kaart brengen van de ecologische voetafdruk voor de geïnterviewde organisaties ook een vertrekpunt om hierop uiteindelijk te kunnen gaan sturen. Dat lukt niet als je geen basisgegevens hebt. Eén festivalorganisator geeft aan dat het zo duurzaam mogelijk organiseren en opereren ingebakken zit in de structuur van het festival. Dat festival wil in 2025 circulair en klimaatpositief worden. *'Dat moet je dan ook meetbaar maken'*, aldus de duurzaamheidsmanager.

Wat wordt in kaart gebracht en hoe?

De geïnterviewden zijn duidelijk koplopers als het gaat om het in kaart brengen van de ecologische voetafdruk. Per sector zien we dat de geïnterviewden verschillende accenten leggen in het bijhouden van data. Zo heeft één van de geïnterviewden onder meer gekeken naar de circulariteit van decors en kostuums. Het gezelschap heeft hiervoor een eigen kleurenpiramide met groene, oranje en rode lagen ontwikkeld voor het bijhouden van materiaal(her)gebruik voor de producties.

Voor de bioscoopketen geldt dat er een verplichte audit is binnen de organisatie die de locaties in kaart brengt. Maatregelen die in 5 jaar terug te verdienen zijn, pakken ze meteen op. Voor andere maatregelen wegen ze af of deze direct kunnen worden opgepakt of dat dit gebeurt zodra het nodig is. Voor deze branche is er een erkende maatregelenlijst van de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO) en de maatregelen die daaruit volgen hebben vaak snijvlakken met de eigen audits.

Eén van de geïnterviewden geeft aan dat zij uitsluitend meten in scope 3. Ze zijn een rondreizend muziekgezelschap zonder eigen gebouw. Het enige wat ze in kaart brengen

zijn de reisbewegingen van hun gezelschap. Op dat thema proberen ze dan ook zoveel mogelijk op reductie te sturen. Dus voor continentale reizen pakken ze, als het even kan, de trein. Voor intercontinentale reizen nemen ze dat het vliegtuig, maar proberen dan gedurende hun reis, de tournee zo slim mogelijk te plannen zodat ter plekke minder afstanden afgelegd hoeven te worden en dat dit weer per trein kan.

Wat zijn belemmerende factoren?

De meeste geïnterviewden zijn al langer dan 5 jaar bezig met het meten van allerlei indicatoren, al geven ze ook aan dat het nog steeds voelt als pionieren. Dat komt vooral omdat er vanuit de overheid nog geen duidelijke richtlijnen zijn over wat er in kaart gebracht moet worden en voor wie deze 'eis' geldt. Vaak zijn ze zomaar begonnen met het bijhouden van Excel-sheets met bijvoorbeeld de inkoop van voedsel of reisbewegingen. Daarbij merkt één van de geïnterviewden op dat hoewel theaters en poppodia wel eigenaarschap pakken, de keten er omheen (denk bijvoorbeeld aan afvalverwerking, maar ook problemen met netcongestie) nog niet zover is. De overheid zou welwillende organisaties beter moeten begeleiden om wet- en regelgeving ook toe te kunnen passen. Hier hoort ook handhaving bij, zodat ondernemers ook het gevoel krijgen dat het zinvol is dat ze hiermee bezig zijn.

De bioscoopketen geeft aan dat hun ambities hoger liggen dan die van de overheid. De overheid is meer met micromanagement bezig (voorbeeld: controleren of de bioscoop wel LED-verlichting gebruikt in de drankautomaten), terwijl zij meer op macroniveau werken (voorbeeld: opnieuw inregelen van alle warmtesystemen van alle filialen). *'Niet op het niveau van een LED-lampje.'* De regelgeving sluit op verschillende punten niet aan op waar de geïnterviewden mee bezig zijn.

Wat volgens één van de geïnterviewden een belemmerende factor kan zijn voor culturele organisaties die nog niet begonnen zijn met het bijhouden van hun ecologische voetafdruk, is de meetmethode die door sommige koplopers wordt gebruikt. Deze bevat heel veel details die afschrikkend kunnen werken voor deze groep die wel iets wil doen *'maar die niet elk geserveerd worteltje in kaart willen brengen.* Een andere belemmerende factor is dat het verschilt of je als culturele organisatie eigenaar bent van het pand dat je gebruikt of dat je het huurt van de gemeente. In dat laatste geval gaat verduurzaming veel langzamer.

De geïnterviewde die zich vrijwel uitsluitend richt op het bijhouden van de reisbewegingen van het gezelschap waar hij voor werkt, geeft aan dat het voor hen soms lastig is om te bepalen waar zij hun reductie onder kunnen scharen. Wie mag bepaalde besparingsdata registreren? Het ontvangende theater of het rondreizende gezelschap? Wat het verder lastig maakt is het interpreteren van documentatie die hij aangeleverd krijgt. Zo heeft één van de reisbureaus berekend hoeveel een bepaalde vliegreis aan CO₂ uitstoot heeft opgeleverd terwijl dezelfde reis een paar jaar geleden (die toen korter was, nu moest er 'omgevlogen' worden) veel meer uitstoot opleverde. Dat is verwarrend omdat je daarmee niet weet wat nu de juiste getallen zijn geweest om te registreren.

Benchmarken of niet?

De geïnterviewden geven aan dat ze vooral zijn gaan meten om voor henzelf inzicht te krijgen in hun de eigen milieu-impact die ze met hun culturele organisatie hebben. Een benchmark per sector is niet echt iets waar ze op zitten te wachten. Ze zouden er waarschijnlijk zelf geen gebruik van gaan maken om zichzelf af te zetten tegenover de branche waarin ze werken. Een benchmark zou volgens één van de geïnterviewden alleen voor beleidsmakers interessant zijn. De sector kijkt er volgens hem niet naar.

Verplichten of niet?

Buiten dat volgens de geïnterviewden de culturele organisaties vanuit een intrinsieke motivatie hiermee bezig zouden moeten zijn, vinden ze dat de overheid wel een vorm van verplichting op mag leggen om hiermee bezig te gaan. Het zou onderdeel moeten zijn van de subsidieverstrekking. Eén van de geïnterviewden geeft aan dat veel organisatoren zitten te wachten tot de overheid positie in gaat nemen. Op dit moment voldoen ze aan de subsidienormen en dan hoeven ze niet zelf aan de slag te gaan. De leveringsverplichting vanuit de subsidieovereenkomsten is nu het maken van kunst, en ze worden afgerekend als ze andere dingen willen ontwikkelen en dit ten koste gaat van de 'hoeveelheid' kunst, zo wordt onder sommigen gevoeld. Er moet dus ruimte komen voor culturele organisaties om hiermee aan de slag te gaan.

Een andere geïnterviewde is zeker voorstander van een bepaalde mate van verplichting vanuit de overheid richting de culturele sector om te gaan meten. De culturele organisaties in de sector die nog niets meten geven soms aan dat dit hen in hun creatieve vrijheid zou belemmeren, maar dat gaat volgens hem niet helemaal op. Als maker van een culturele productie heb je volgens hem een beïnvloedende rol richting je publiek en daarmee de tevens de verantwoordelijkheid om van alles aan de kaak te stellen, ook het onderwerp duurzaamheid en hiernaar moet je dan ook handelen. Dit kan door het onderwerp duurzaamheid al in de ontwerpfase van je project in de begroting op te nemen. Je moet het, volgens de geïnterviewde, overal meewegen in je beslissingen.

Hoe aanpakken?

Hoe zou de overheid volgens de geïnterviewden de culturele organisaties kunnen helpen om aan de slag te gaan met het meten van hun ecologische voetafdruk? Dit kan op verschillende manieren. Allereerst is het volgens hen belangrijk dat de overheid positie inneemt in de vraag wat ze verwacht van de organisaties. Moet het voor culturele organisaties verplicht worden om zich hier mee bezig te houden en zo ja op welke schaal? Waar moet een meting aan voldoen en wat zijn daarvoor basisnormen?

Daarnaast is het belangrijk om vanuit de overheid goede informatie te verstrekken. Vanuit de interviews kwam naar voren dat het bij veel organisaties ontbreekt aan kennis en capaciteit om hiermee aan de slag te gaan. Alleen wet- en regelgeving aanpassen is niet zinvol als de markt/ketens er omheen niet ook aangespoord worden om stappen te zetten. Dus bijvoorbeeld als afvalverwerkers goede afvalrapportages kunnen leveren aan (culturele) organisaties kunnen ze beter sturen op afvalscheiding en afvalvermindering.

Gesprekspartners gaven aan dat het belangrijk is dat het registreren van data niet op een extreem complexe manier hoeft. Men raadt daarvoor aan om richtlijnen voor data te maken, op sector- of deelsectorniveau. Om zo **samen** te beslissen wát er precies gemeten moet worden, in welke eenheid, en welke drempels daarvoor nu nog bestaan. Per deelsector zou daarvoor nog nader in gesprek gegaan kunnen worden met brancheverenigingen en experts, om zo per deelsector preciezer in kaart te brengen waar de knelpunten liggen om aan die dan-geldende dataverzamelingsrichtlijnen te voldoen. Denk daarbij bijvoorbeeld aan rapportage over energieverbruik bij cultuurgebouwen die aangesloten zijn op stadsverwarming – festivalorganisatoren hebben daar bijvoorbeeld niet mee te maken, en theaterdirecties hebben weer niet te maken met aggregaten en accu's op locatie. Daarbij is het wel belangrijk dat er niet een enorme administratieve rompslomp ontstaat, maar dat de sector ook duidelijk voor ogen heeft wat de voordelen zijn van het meten. Hiervoor moet dan in de subsidies geld vrijgemaakt worden zodat de culturele organisaties hier ook daadwerkelijk mee aan de slag kunnen. Het moet volgens een geïnterviewde een essentieel onderdeel van het werk worden met als gezamenlijke inzet het CO2-neutraal zijn in 2030. Een andere geïnterviewde vindt het belangrijk dat er één instrument komt op deze data in op te slaan. Je hebt nu instrumenten die werken vanuit verschillende opzetten en dat wordt heel snel rommelig.

Als laatste aanpak zou volgens enkele geïnterviewden (en we hoorden dit ook tijdens een overleg met de begeleidingsgroep) er een startpunt moeten zijn waar je als culturele organisatie gemakkelijk mee kan beginnen. Puur en alleen focussen op kwantitatieve en technische data kan voor veel organisaties lastig zijn omdat ze daar niet altijd zelf evenveel grip op hebben. *'Kijk ook naar de inkoop van schoonmaakmiddelen en toiletpapier, op die manier gaan organisaties ook verdere stappen zetten en komen ze vanzelf bij grotere thema's.'*

5 Beschrijving van de overkoepelende bevindingen

In dit hoofdstuk beschrijven we de overkoepelende bevindingen die uit de vragenlijsten, de gespreksronde en documentenanalyse voortvloeien. We gaan daarbij in op de verschillende ‘knoppen’ waaraan beleidsmakers kunnen draaien. Deze aspecten zijn belangrijk om in het achterhoofd te houden bij het interpreteren van, en het denken over, de scenario’s die in hoofdstuk 6 zullen volgen. Namelijk: niet alle aspecten rondom het meten van de milieu-impact zijn te vatten in scenario’s – uit het onderzoek blijkt dat betrokkenen enkele zaken als belangrijk beschouwen voor een geslaagde monitoringssystematiek, in welke vorm dat dan ook gegoten wordt. Tot slot gaan we in op methodologische overwegingen, rondom de huidige gebruikte monitoringsmethodieken, en over de technische kanten van de dataverzameling.

5.1 Ontwikkeling van monitoring – blik op culturele organisaties

In deze paragraaf bespreken we een aantal aandachtspunten die belangrijk zijn voor beleidsmakers, wanneer zij hun blik richten op het meenemen van de culturele sector. Deze punten kunnen ook van belang zijn voor de sector zelf.

Meenemen van de gehele sector

Of je nu kiest voor een scenario dat bij het meten van de ecologische voetafdruk uitgaat van een verplichting of het juist vrijblijvend bij de culturele organisaties houdt, het is hoe dan ook belangrijk dat de gehele culturele sector hierin wordt meegenomen. Om dit te bewerkstelligen zijn er een aantal ideeën naar voren gekomen waar rekening mee gehouden kan worden.

Beperking van de administratieve last

Bouw hiervoor verschillende gradaties in, bijvoorbeeld: stel per deelsector kernindicatoren vast, zorg daarnaast voor enkele extra indicatoren en de mogelijkheid om álles te meten. Ofwel, verdeel het in ambitieniveaus, van makkelijk naar moeilijk (Voorbeeld: Theatre Green Book). Het stroomlijnen van het dataverzamelingsproces is eveneens een belangrijke factor – hier wordt verderop in dit hoofdstuk op in ingegaan.

Meenemen van koplopers vs. meenemen van de hele sector

We zien nu dat ‘koplopers’ ook (gedeeltelijk) zelf aan het rekenen zijn met emissiefactoren, in plaats van (alleen te) rekenen met een instrument. Dat ze al lang bezig zijn (en daardoor veel kennis over het onderwerp hebben), betekent niet dat ze gestandaardiseerd bezig zijn. Het is belangrijk dat de koplopers zoveel mogelijk het werk dat ze nu al doen kunnen voortzetten op hun huidige manier. Grote veranderingen in werkwijze of meetmethoden kunnen bij hen averechts (demotiverend) gaan werken. Echter is al wel gebleken dat deze organisaties intrinsiek gemotiveerd zijn, én dat veel meetmethoden al gebaseerd zijn op de Greenhouse Gas-methode. Wanneer dicht bij deze methode gebleven wordt in een gestandaardiseerde aanpak, zouden voor veel organisaties trendbreuken niet al te groot

hoeven zijn. Welke aspecten van scope 3 je wel of niet meeneemt voor het berekenen van de totale voetafdruk, speelt dan wellicht meer een rol. Maak daarbij duidelijk dat het altijd organisaties vrijstaat om meer te meten dan het voorgeschrevene.

Het meenemen van de hele sector betekent voor sommige culturele organisaties beginnen met het laaghangend fruit – indicatoren waarvoor men al facturen ontvangt (zoals energieverbruik), of kwalitatievere aspecten om te zien dat je in algemeenheid bezig bent met duurzaamheid, dat met kleine stapjes uitgebreid kan worden met het verzamelen van kwantitatieve data. Deze meer procesmatige aanpak zou kunnen door bijvoorbeeld door technische meetcijfers koppelen aan korte enquête waarin uitgevoerde acties en reducties uitgevraagd worden. Dit is bijvoorbeeld in Engeland deel van hun milieu-impactmonitoring onder de noemer ‘Beyond Carbon’.¹⁸ Eén van de culturele organisaties die de vragenlijst hebben ingevuld verwoordt het als volgt:

‘Wij werken sinds 2017 aan CO₂-reductie en hebben ons eigen systeem ontwikkeld. Bijhouden en compenseren van reiskilometers, aanschaf van een auto voor productie en dansers, decorbus rijdend op bio CNG, vleesloze catering, recyclen van materialen in decorbouw, gebruik van duurzame materialen in decorontwerpen. Aanmoedigen van samen reizen. Meer online vergaderingen. Reizen op maat, dus altijd eerst de vraag stellen is het echt nodig om met de auto te gaan en/of de reis überhaupt te doen. Prefereren van OV boven gemotoriseerd vervoer. Dat zijn zoveel individuele afspraken en oplossingen op maat zonder een kwantitatieve metingen. Elke organisatie moet hun eigen weg vinden.’

Focus meer op de positieve impact die al wordt gemaakt in plaats van te veel te focussen op energieverbruik en dergelijke technische aspecten

In verschillende vragenlijsten, en in gesprek met de klankbordgroep, komt de oproep naar voren om (ook) te richten op positieve aspecten. Daarbij is de denken aan het in kaart brengen van de concrete acties die al gedaan worden om de milieu-impact te reduceren, onderzoek naar bewustwording over duurzaamheid onder bezoekers, en het mogelijk maken van het opvoeren van uitstoot-compensatieprogramma’s in een toekomstig meetinstrument. Genoemd wordt dat het gevoelens van ongemak op kan leveren om bronnen van uitstoot in kaart te brengen die simpelweg noodzakelijk zijn voor de uitoefening van het beroep en de productie van culturele activiteiten. Er kunnen allerlei redenen zijn (zoals afhankelijkheid van derden) waardoor de impact (nog) niet achterhaald kan worden, of dat de impact die gemeten wordt verrassend groot is, maar dit betekent niet dat er niet al veel beleidsmatige stappen zijn gezet. Een aanvullende vragenlijst, zoals in de alinea hierboven beschreven, zou kunnen helpen bij het in kaart brengen van de acties die al ingezet zijn. Daarnaast zou het goed zijn om in berichtgeving de daling van de milieu-impact stevig neer te zetten – echter zijn er wel (minstens) twee meetmomenten én een daadwerkelijke reductie nodig om met deze positieve berichtgeving te kunnen starten.

¹⁸ Arts Council England (2023). Culture, Climate and Environmental Responsibility: Annual Report 2022-23. <https://www.artscouncil.org.uk/media/22282/download?attachment>

Dataverzameling, gebruik monitoringsinstrumenten en openbaarheid van data

Welk van de beleidsmatige scenario's je ook kiest, de vraag blijft wat van de culturele organisaties verwacht mag worden qua dataverzameling en gebruik van een (al dan niet verplicht) monitoringsinstrument. Daarbij is het soms de vraag voor wie de culturele organisaties het doen. Voor zichzelf om daarop te kunnen sturen of voor de branche of de Rijksoverheid die wil kunnen benchmarken. Als de dataverzameling nuttige informatie oplevert om op organisatieniveau bij te sturen, zal dat het draagvlak ten goede komen en stimulerend werken. Ten aanzien van monitoring en benchmarking vanuit de overheid, is het belangrijk om duidelijk te weten (intern) en communiceren (extern) over wat het doel hiervan is (bijvoorbeeld vinger aan de pols hebben als beleidsinput, gerichte stimulerende acties kunnen inzetten waar het nodig is, et cetera.).

Verskillende overwegingen rondom dataverzameling

Dataverzameling en-ontsluiting zou bijvoorbeeld kunnen via een maatwerkopdracht aan het CBS. De dataverzameling zou mogelijk via een bedrijvenenquête kunnen lopen. In dat geval moet dan verkend worden of er een nieuwe enquête nodig is of dat het met bestaande enquêtes mee kan 'liften', bijvoorbeeld op de tweejaarlijkse bedrijvenenquête Podiumkunsten. Voor het CBS geldt echter ook de missie om de lastendruk met betrekking tot enquêtering zoveel mogelijk te beperken en (daarom) zoveel mogelijk uit registerdata te halen. De vraag is echter of je alle indicatoren waarover je informatie wilt verzamelen hieruit kan halen – onze gesprekspartner geeft aan dat dit met name voor het thema energie op termijn haalbaar kan zijn, en de rest wellicht toch door middel van enquêtering verzameld dient te worden. De vraag die daarbij ook speelt is ook om de hoeveel jaar je hiervan gebruik zou willen maken. Tot op heden zijn er twee statistieken al beschikbaar gemaakt vanuit registerdata, weliswaar voor de hele sector 'Sport, recreatie en cultuur', namelijk emissies naar de lucht en energieverbruik. In de nieuwste tranche statistieken zullen deze cijfers al uitgesplitst worden naar 'Kunst en amusement' en 'Sport', al is deze uitsplitsing nog aan kwaliteitsverbetering onderhevig, aldus onze gesprekspartner bij het CBS.

Uiteraard zijn er ook andere opties om met dataverzameling en aggregatie om te gaan. Zo zou de dataverzameling ook door de organisaties zelf gedaan kunnen worden, die vervolgens geüpload wordt naar een portal. Ook zou een onderzoeksbureau of andere externe instantie de dataverzameling of aggregatie kunnen uitvoeren. Brancheverenigingen zouden ook data kunnen verzamelen/aggregeren, mits zij zijn toegerust met de juiste kennis, capaciteit en middelen.

Hou bij de dataverzameling ook aandacht voor de keten van toeleveranciers; dit zijn ook toeleveranciers van data. Belangrijk hierbij is wel dat er eveneens nagedacht wordt op wiens conto een emissie komt. Bijvoorbeeld: een festival wil graag dat toeleveranciers materialen afleveren met elektrische vrachtwagens. Als dan de milieu-impact van de culturele sector gemeten wordt (en niet die van de transportbranche), ligt binnen die exercitie de uitstoot van de vrachtwagens bij het festival (in scope 3). Echter, in het geval van a. een concertzaal en b. een (reizend) orkest, zou bepaald moeten worden voor wie wat geldt, en welke emissies binnen wiens invloedssfeer liggen.

Tot slot: de Raad van Cultuur en de Boekmanstichting signaleerden in hun stukken al dat het een goed idee om te kijken naar andere landen voor best practices, en/of om met betrokkenen aldaar contact te leggen. Het optuigen van een data-infrastructuur (zowel voor de uitvraag als voor het verzamelen) is dermate complex, dat leren van andermans ervaringen onontbeerlijk is. De infrastructuur die in Engeland bestaat, via het Arts Council en met Julie's Bicycle als preferred partner voor dataverzameling, analyses, aanvullende kwalitatieve enquête én ondersteuning van het proces, lijkt volgens onze analyse het meest op wat door onze gesprekspartners is voorgesteld. Echter kan dit ook ingegeven zijn doordat het Engelse systeem wellicht het bekendste systeem voor milieu-impactmonitoring in de culturele sector is.

Standaardisering en de berekening van uitstoot

Over het algemeen komt naar voren dat er een wens is voor een bepaalde mate van standaardisatie van begrippen en berekeningen. Relevant hierbij is ook het verschil tussen Tank to Wheel en Well to Wheel, dus of je berekeningen maakt over hetgeen wat je inkoopt, of over de hele keten tot de oorsprong. In dat laatste geval komt de voetafdruk een stuk hoger uit. De respondenten van dit onderzoek zijn ongeveer 50/50 verdeeld over of zij Tank to Wheel of Well to Wheel een en ander berekenen.

Als je organisaties met elkaar wilt vergelijken, heb je ook meer achtergrondinformatie nodig. Hoeveel dagen duurt het festival, wat voor locaties, is het theater of meer muziek et cetera. De dataverzameling en monitoring van de Green Deal Circular Festivals biedt hier op het moment veel mogelijkheden voor, binnen hun huidige system. Ook is het wenselijk om meer inzicht te krijgen in de relatieve emissies, daarom zijn ook het aantal fte's, de vrijwilligersuren en de bezoekersdatabelangrijk. Culturele organisaties hebben toch vaak (ook) als doel om zoveel mogelijk bezoekers te trekken, dan zullen de emissies ook hoger zijn. Daarom is het van groot belang om dit aan elkaar te relateren.

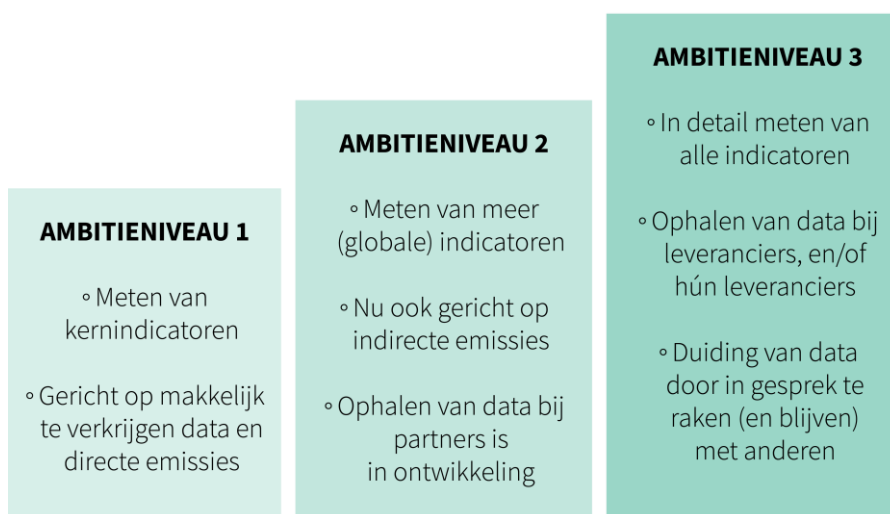
Een wens die naar voren komt, is een beweging richting één portaal waarin alles goed vast te leggen is. Nu moeten in de praktijk al vaak verschillende instrumenten gecombineerd worden om alle facetten bij elkaar te brengen – als hier nog meerdere uitvraagssystematieken bijkomen, is dit niet wenselijk. Hieruit maken wij een wens op voor een systeem waarbij de manier van aggregeren en de manier van berekenen op organisatieniveau zo min mogelijk van elkaar verschillen. Een andere overweging heeft betrekking op instrumenten die nu veel gebruikt worden, zoals de Milieubarometer. Het wijdverbreide gebruik van deze instrument, en de gerapporteerde gebruiksvriendelijkheid, is een pre. Echter, het is niet te achterhalen of veel organisaties deze instrument zijn gaan gebruiken nadat zij zich eerst breder georiënteerd hebben en vervolgens voor de Milieubarometer kozen, of omdat er drempelverlagende maatregelen vanuit overheden en brancheverenigingen ingezet zijn om dit instrument te gaan gebruiken. Vanuit zowel de ingevulde vragenlijsten als de interviewronde komt naar voren dat de Milieubarometer een prettig instrument is, maar nu nog niet voldoende toereikend om alle belangrijke facetten in de culturele sector in beeld te brengen, en om recht te kunnen doen aan verschillen tussen deelsectoren. Organisaties zetten opties tot maatwerk in, of berekenen zelf zaken bij, zoals reisbewegingen en materialen. Anderzijds bestaat het instrument van de Green Deal Circular Festivals – een enorm uitgebreide tool en gebaseerd op grotendeels dezelfde

grondslagen, maar op dit moment enkel in gebruik voor de festivalwereld. Een grote pre van beide instrumenten, en ook van het Green Key-traject, is de hulp die door (externe) experts geboden wordt bij het invullen en verifiëren van de data. Dat er een externe expert meekijkt met de invoer, en beschikbaar is bij vragen of om te overleggen, wordt door gesprekspartners als belangrijk genoemd om over onzekerheden over datakwaliteit en methodiek heen te kunnen stappen - als beginnende, maar ook als gevorderde organisatie.

Sta stil bij het al dan niet openbaar maken van verzamelde gegevens, per branche of wellicht op het niveau van individuele culturele organisaties. Vanuit de interviews kwam sterk een beeld naar voren dat de bevroegde culturele organisaties (veelal ‘koplopers’) geen (grote) behoefte hebben aan mogelijkheden om hun eigen verzamelde data te kunnen vergelijken met vergelijkbare organisaties. Benchmarken is voor hen niet van belang, omdat andere organisaties binnen de branche te verschillend geacht worden, ofwel inhoudelijk, ofwel in omvang – degenen die al meten zijn veelal grote culturele instellingen. Kiezen om benchmarks in te voeren lijkt in dit stadium meer de beleidsmakers te dienen, dan culturele organisaties (in ieder geval degenen die we gesproken hebben en die dus al aan monitoring doen). Vanuit de begeleidingsgroep kregen we juist terug dat een gevoel van collectiviteit erg belangrijk is om de hele sector mee te krijgen, en daarbij kan dataverzameling ten behoeve van benchmarking juist wél een rol bij spelen. Ook geeft het inzichten in wie nog kan leren van wie. Echter moet dan wel duidelijk zijn waar dat benchmarken wel en niet toe dient.

Fasering, ambitieniveaus en ingroeimodellen

Een aspect dat veel terugkwam in de gesprekken, is een behoefte aan fasering van het meetproces. Daarmee wordt bedoeld dat je, als startende organisatie, wellicht niet meteen alles tot in detailniveau hoeft te meten. Het wordt aangeraden om verschillende niveaus in te richten, met haalbare stappen. Een idee zou kunnen zijn om op termijn het ambitieniveau waarop gericht wordt onderdeel te maken van de afspraken tussen subsidieverstrekker en culturele organisatie, indien van toepassing. Hieronder doen we eerste aanzet voor dergelijke ambitieniveaus.

Figuur 2. Een globale voorstelling van hoe verschillende ‘ambitieniveaus’ eruit kunnen zien

Belangrijk is om in samenspraak met de branche en deelbranches te bespreken wát haalbare doelen kunnen zijn voor de verschillende niveaus. Hierbij kan een uitbreiding van de te meten indicatoren over tijd plaatsvinden, maar ook het detailniveau richting de leveranciers/ketenpartners kan gaandeweg vergroot worden. De culturele sector zou nu al kunnen nagaan waar zij specificaties of overzichten van ontvangen, bijvoorbeeld van energie- of waterverbruik, of afvalverwerking. In niveau 2 zouden bijvoorbeeld reisbewegingen (van bezoekers en van professionals) meegenomen kunnen worden, op basis van een schatting, registraties voor woon-werkverkeer, en/of een vragenlijst onder bezoekers. In niveau 3 kunnen dan alle aspecten voor alle indicatoren (voor zover van toepassing) gemeten worden, om te streven naar een zo volledig mogelijk berekende voetafdruk. Daarnaast kan in niveau 3 gebruik gemaakt worden van de tot dan toe opgebouwde kennis, door actief aan deze organisaties te vragen om zich beschikbaar te stellen voor kennisdeling.

5.2 Ontwikkeling van monitoring – blik op beleidsontwikkeling

In deze paragraaf richten we ons op beleidsmatige aspecten die de komende tijd relevant kunnen zijn, buiten de mogelijke scenario's om. Deze aspecten werden als belangrijk, of zelfs onontbeerlijk, bestempeld door de gesprekspartners. Het gaat hier met name over de rol die de overheid pakt, en de duidelijkheid die geschapen dient te worden. Wanneer we hier spreken over 'de overheid' doelen we met name op de relevante onderdelen van het ministerie van OCW, al benadrukken we dat afstemming gezocht dient te worden met andere ministeries, zoals I&W en LNV. Deze afstemming zou met name plaats kunnen vinden op het gebied van regelgeving (zoals op eenzelfde manier spreken over milieu-impact en de bijbehorende grondslagen en registratiemethodieken) en over het gezamenlijk optrekken in het stimuleren van reductie van de milieu-impact.

Ondersteuning en de rol van de overheid

De rol die het culturele veld van de overheid wenst, wordt groter wanneer culturele organisaties verplicht worden om bezig te gaan met de ecologische voetafdruk. Ofwel, hoe groter de verplichting, hoe groter de gewenste ondersteunende rol van de overheid. Op dit moment is er voor de culturele sector nog te veel onduidelijk over de verwachtingen en eisen die aan hen gesteld worden met betrekking op het in kaart brengen van de ecologische voetafdruk. Belangrijk is dat daar eerst een aantal keuzes in worden gemaakt zoals: voor wie geldt dit, wat zijn (subsidiare of andere financiële) voorwaarden, wat moet er zeker gemeten worden en wat is optioneel, met welke standaarden gaan we werken, hoe kijken we naar verschillen binnen en tussen de branches, op welke termijn, et cetera. Daarnaast wordt gesteld dat een milieu-impactmeting (zelf of door een andere partij uitgevoerd) niet binnen de huidige budgetten past. Het zou sterk stimulerend werken als hiervoor toelages beschikbaar zijn voor culturele instellingen, die specifiek voor dit doel bedoeld zijn, en die niet opgaan in de grotere som van de huidige subsidies in de culturele subsidiesystematiek.

Randvoorwaarden met betrekking op informeren/ondersteunen

Buiten dat de culturele sector behoefte heeft aan duidelijkheid over grondslagen zoals wie moeten meten, wat er precies gemeten moet worden en welke standaarden er (voor berekeningen en emissiefactoren) gehanteerd moeten worden, zijn er nog een aantal andere randvoorwaarden die ongeacht de scenario's van belang zijn. Deze hebben vooral betrekking op informeren/ondersteunen en richting geven (voortvloeiend uit keuzes die gemaakt moeten worden).

Zoals de Raad van Cultuur ook schrijft: coördineer de transitie naar een duurzame cultuursector samen met de verschillende overheidslagen.¹⁹ Stem vereisten en procedures op elkaar af, maak duurzaamheid onderdeel van het cultuurbeleid, en probeer samen deze transitie én de hiervoor benodigde kennisdeling te faciliteren.

Het zou in de voorbereidende fase behulpzaam kunnen zijn om met een aantal koplopers uit het veld een traject van reflexieve monitoring op te starten, ter voorbereiding op het maken van inhoudelijke keuzes qua indicatoren en metingen. Zet daarnaast sterk in op kennisdeling, zowel vanuit 'zend'-perspectief als vanuit dat organisaties gestimuleerd worden om bijvoorbeeld samen naar hun cijfers te kijken en hierover van gedachten te wisselen. Dit kan bijvoorbeeld gestimuleerd worden door middel van het toepassen van reflexief monitoren met focusgroepen per 'ambitieniveau', of door middel van het ontwikkelen van een gezamenlijke leeragenda per deelsector.

In de vorige paragraaf werd ook al aangestipt hoe belangrijk het is dat er externe kennis beschikbaar is. Organiseer zodoende een helpdesk ter kennisdeling en voor het controleren van berekeningen en meedenken, om onzekerheden weg te nemen, de datakwaliteit te verhogen en een gevoel van gezamenlijkheid vorm te geven. Lang niet alle (kleine) culturele organisaties hebben de capaciteit om alles te monitoren. Het kost veel tijd en energie en expertise, en dit is niet waar kleine organisaties allemaal evenveel capaciteit voor over hebben. Dit zal per organisatie verschillen.

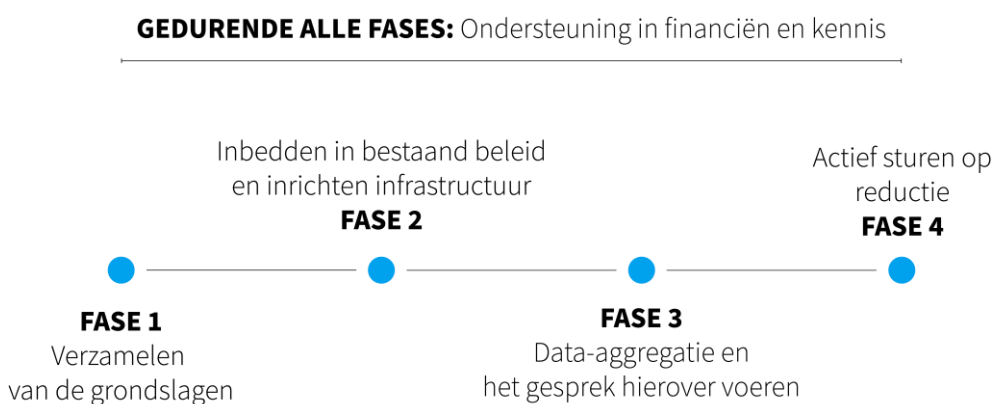
Het vaststellen van normeringen, streefwaarden en verplichtingen

Om richting te geven aan de gewenste verduurzamingsontwikkelingen is het goed om te overwegen om een normering, per indicator en per deelsector, vast te stellen. Dit betekent dat er bepaalde streefwaarden en reductiepaden gesteld worden, waardoor ook het concept van 'voortgang' concreter wordt. Dit kan echter wel pas na een brede nulmeting, omdat anders onbekend is in welke orde van grootte een realistische streefwaarde valt. Betrek brancheverenigingen en milieutechnische experts bij het vaststellen van realistische streefwaarden per deelsector. Om goede data-dekking te verkrijgen is het aan te raden om uiteindelijk een vorm van monitoren verplicht stellen aan organisaties die subsidie ontvangen. Hierbij is het belangrijk om te zorgen voor een solide aanlooperperiode richting 2028, waarin ook al de informerende en stimulerende rol van de overheid opgepakt wordt. Een harde verplichting is voor deze tijd nog niet mogelijk, maar een inspanningsverplichting behoort wel tot de opties.

¹⁹ Raad voor Cultuur. Juni 2023. Cultuur Natuurlijk. [Cultuur Natuurlijk | Advies | Raad voor Cultuur](#), p.20.

Fases in de beleidsontwikkeling

In dit geheel aan aanbevelingen is een chronologie te ontdekken. Hieronder hebben we deze mogelijke chronologie globaal weergegeven.

Figuur 3. Een globale voorstelling van hoe het beleidsontwikkelingstijdspad eruit zou kunnen zien

Volgens ons is het belangrijk om het snelst aan de slag te gaan met het concretiseren en verduidelijken van de uiteindelijk gewenste grondslagen op basis waarvan meting moet plaatsvinden. Zodra dit bekend is, kan hierop ondersteuning ingezet worden, zodat de culturele organisaties ermee aan de slag kunnen gaan en (markt)partijen tools kunnen ontwikkelen om langs de vastgestelde grondslagen dataverzameling mogelijk te maken. Gelijktijdig kunnen deze technische factoren steeds meer ingebed worden in de beleidsontwikkeling, bijvoorbeeld door het formuleren van afspraken in overeenkomsten met organisaties, het inpassen hiervan in het subsidiebestel en het communiceren met andere overheidslagen over deze ambities. Het ontwikkelen en uitvoeren van de data-aggregatie zou de volgende stap zijn, waarbij wederom het gesprek met de verschillende deelsectoren opgezocht kan worden. Op basis hiervan kunnen reductieplannen gevormd worden, om zo actief te sturen op de reductie van de milieu-impact van de culturele sector.

5.3 Methodologische aspecten

Tot slot gaan we dieper in op enkele methodologische aspecten, die een rol spelen wanneer er nagedacht wordt over milieu-impactmonitoring in de culturele sector. Het detailniveau van deze aspecten varieert: waar we al concrete aanknopingspunten gevonden hebben, geven we dat aan. Deze paragraaf kan dienen als een eerste aanzet voor de methodologische verkenning van grondslagen, zoals de door ons geformuleerde ‘fase 1’ voorstelt.

Gebuurkte monitoringsinstrumenten

Veel organisaties berekenen voor hen specifieke indicatoren (denk daarbij aan circulair gebruik van decorstukken of bijvoorbeeld kostuums) buiten een extern ontwikkeld meetinstrument zoals de Milieubarometer, omdat het monitoringsinstrument niet toereikend is. Zeker de koplopers die in dit onderzoek vooral aan het woord zijn geweest hebben zelf veel gepioneerd in Excel om inzicht te krijgen, en veel van hen geven aan dat ze nog steeds bezig zijn met (door-)ontwikkeling van hun meetpraktijken. Anderen werken

samen met de leverancier van hun meetinstrument om enkele hiaten op te vullen, maar de manier waarop dit gebeurt lijkt per organisatie en indicator te verschillen. De denkwijze van de Theatre Green Book rondom materiaalgebruik, waarbij vooral gekeken wordt naar hergebruik, en schattingen een grote (en toegankelijke) rol spelen, is weliswaar behulpzaam bij het denken over over verschillende ambitieniveaus of 'moeilijkheidsgraden', maar dient (nog) niet als een instrument waar een voetafdruk uit voortkomt. De Monitor Green Deal Circular Festivals wordt zeer gedetailleerd gebruikt en heeft een uitgebreide achterliggende methodiek (met mogelijkheden tot een 'light'-variant), maar is vanuit deze Green Deal en het ministerie van I&W voor nu enkel voor festivals met (grote) duurzame ambities beschikbaar. Het CBS is, samen met Kadaster in een VIVET-project (Verbetering van de Informatievoorziening Voor de EnergieTransitie) bezig met het ontwikkelen van een algemene aanpak voor het maken van dashboard voor allerlei sectoren en wellicht ook voor de cultuursector. Daarbij ziet het CBS eventueel wel mogelijkheden om op te treden als verzamelaar en ontsluiter van sector-brede data rondom klimaataanpak, aldus onze contactpersoon daar.

Het ophalen van achterliggende data

De mogelijkheden voor het ophalen van achterliggende data verschillen per indicator. Voor energieverbruik is dit relatief eenvoudig, aangezien de factuur hierbij ook het verbruik specificiert. Aandachtspunten zijn daarbij wel gebouwen met meerdere huurders en één meter, of gebouwen die aangesloten zijn op stadsverwarming. Hetzelfde geldt voor watergebruik. Voor afvalverbruik geldt dit ook, al is daarbij een aandachtspunt dat de gemeentelijke afvaldienst soms geen specificatie van afvalstromen kan geven, of niet gescheiden ophaalt. Reisbewegingen, materiaalgebruik en catering zijn indicatoren die nu nog het meest verschillend gemeten lijken te worden – zowel qua data die in berekeningen gebruikt wordt, als qua uitkomsten en bruikbaarheid van deze berekeningen. Vaak is het gebruik van data nu ook nog meer gericht op het terugbrengen van uitstoot die inzichtelijk gemaakt is via deze indicatoren. Ze worden vaker dus voor de eigen bedrijfsvoering gemeten/bijgehouden, dan dat ze gericht zijn op een totaal-voetafdruk. Hier is standaardisatie van definities en berekeningen van groot belang.

Vergelijkbaarheid en 'optelbaarheid' van gebruikte data en methodieken²⁰

Wat betreft de 'optelbaarheid' van de verschillende data en methodieken die nu in gebruik zijn, is het belangrijk om te constateren dat er nu zowel 'Well to Wheel' als 'Tank to Wheel' gemeten wordt. Dit heeft grote invloed op de resultaten, als je CO₂-voetafdrukken op zou tellen: degenen die Tank to Wheel-methodieken gebruiken, 'onderschatten' de CO₂-voetafdruk ten opzichte van degenen die Well to Wheel gebruiken.

Mogelijk zouden wel losse indicatoren opgeteld kunnen worden, mits er een definitie gesteld wordt (bijvoorbeeld per deelsector) naar wat er wel en niet relevante factoren zijn. Dit zorgt voor eenduidigheid in de meting. Zaken rondom scope 1 en 2 (energie, water) zijn

²⁰ Deze kop is direct afgeleid uit een van de originele onderzoeksvragen. Deze deelvraag is echter lastig kwantitatief/uitgebreider te beantwoorden, omdat de focus van het onderzoek is gewijzigd naar ervaringen met het meten en het gebruikte instrument, in plaats van het ophalen van de achterliggende data.

daarbij makkelijker in te kaderen voor vergelijkbaarheid dan de andere scopes, omdat zowel de brondata als de verschillende opties voor levering van deze zaken geringer zijn.

Rondom enkele indicatoren hebben we eerste ideeën op weten te halen over hoe standaardisatie eruit zou kunnen zien. Zo zou bij reisbewegingen van artiesten alleen enkele reizen meegeteld kunnen worden, ervan uitgaande dat de hele sector hun milieu-impact (en daarmee de reisbewegingen) bijhoudt. Dit voorkomt dubbele tellingen door verschillende organisaties. Een ander punt is het verschil tussen gebouwhoudende en niet-gebouwhoudende organisatie, en/of tussen publiek-ontvangende organisaties en organisaties die dat niet doen. Gesprekspartners geven aan dat bezoekers een grote bron van milieu-impact zijn, waardoor vergelijkingen tussen organisaties die in hun gebouw publiek ontvangen, en hen die dat niet doen, al snel niet meer solide zouden zijn. Verder zou afgesproken kunnen worden hoe (reizende) gezelschappen en theaters zich tot elkaar verhouden (al geldt deze constructie ook in andere deelsectoren). Wie voert de milieu-impact van de bezoekers, inclusief reisbewegingen, publiekscatering en energieverbruik (vanwege de inzet van klimaatbeheersingssystemen) in – het bezoekende gezelschap, of het theater? Bij wie ligt die verantwoordelijkheid, en dan ook de verantwoordelijkheid voor reductie? Dit soort vragen tonen het belang van het samen met de sector en brancheverenigingen ontwikkelen van methodieken en richtlijnen, om te komen tot scheidslijnen die een zinnige vergelijking mogelijk maken.

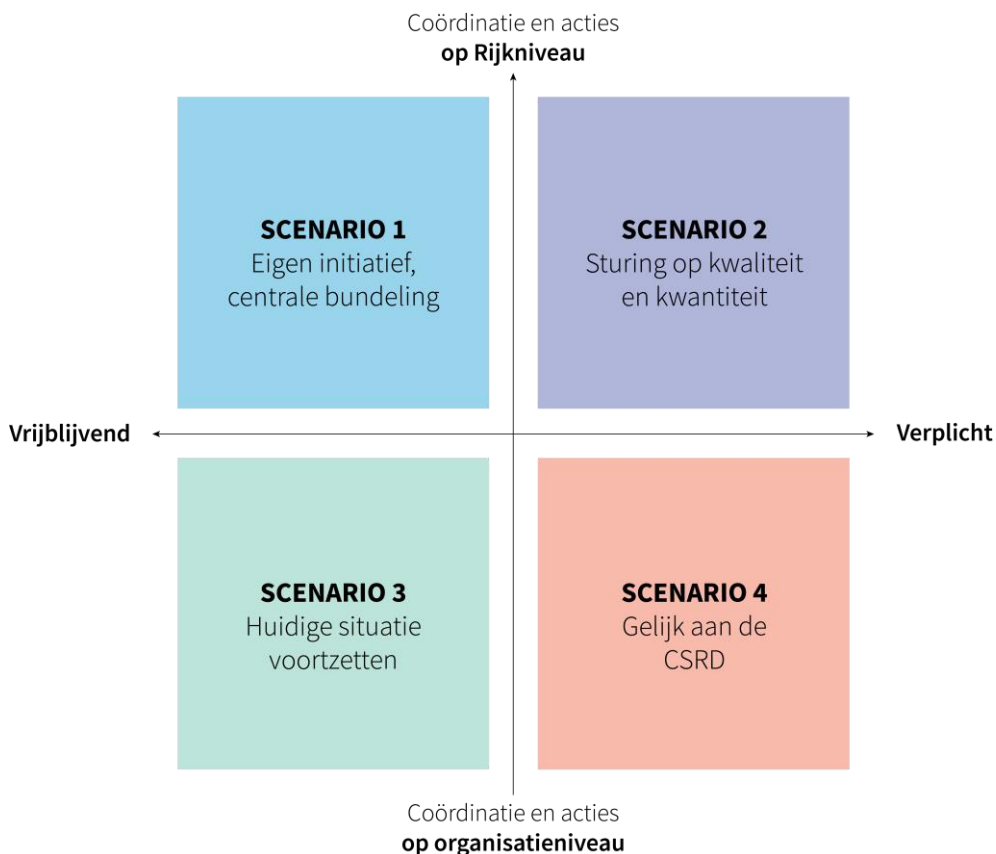
Benodigde aanpassingen in de systematiek van de instrumenten t.b.v. vergelijkbaarheid

Rondom de verschillende systematieken is het vooral belangrijk om standaard-berekeningen op te stellen en keuzes te maken, die voor alle organisaties moeten gelden. Door aan te sluiten bij de beginselen van het Greenhouse Gas Model, wat ook de onderlegger is voor de Milieubarometer en het gros van de andere instrumenten, zou er al een grote stap gezet zijn. Gelukkig zijn veel methodieken al op GHG gebaseerd, zo ook de CSRD, en het is de internationale standaard. Belangrijk daarbij is ook om het gebruik van emissiefactoren te standaardiseren, naast het maken van keuzes tussen het berekenen op 'Tank to Wheel'-basis versus 'Well to Wheel', zoals ook hierboven beschreven in de paragraaf over de optelbaarheid. Keuzes in voor welke organisaties binnen welke deelsector welke indicatoren het belangrijkste zijn, zijn ook relevant. Een voorbeeld: komt het energieverbruik van een theater op het conto van het theater, of van de bezoekende producerende organisatie? Het instrument van de Arts Council England/Julie's Bicycle heeft bijvoorbeeld invulmodi op basis van type organisatie, voor losse projecten of producties, indoor/outdoor, etc. De relevante factoren zijn dan anders, maar de rekenmethode en de eenheden zijn wel hetzelfde. Ons advies zou dan ook zijn om, op termijn, een verplichting in te stellen waarbij er een meting gedaan moet worden, minstens op 'ambitieniveau 1', die gebaseerd is op de beginselen van het Greenhouse Gas Model, met gestandaardiseerde indicatoren die daaronder vallen, en gestandaardiseerde emissiefactoren om de voetafdruk op te baseren. Ook het CBS geeft als tip mee dat het belangrijk is om tot een heldere en eenduidige afbakening te komen van de populatie waarnaar gekeken wordt en dat de methodieken om te komen tot kentallen breed afgestemd zijn met stakeholders. Het liefst zijn deze indicatoren vergelijkbaar met andere sectoren, zodat er gekomen kan worden tot consistente cijfers die vergelijkbaar zijn.

6 Scenario's

Hieronder worden vier mogelijke scenario's verbeeld, en kort toegelicht. De geschetste scenario's zijn combinaties van de uitersten van de assen. Op de x-as, over vrijblijvendheid en verplichting, kan bijvoorbeeld een tijdscomponent of ingroeimodel gezien worden, waarin van vrijblijvendheid naar verplichting wordt bewogen in bepaalde periode. Op de y-as, over of de primaire verantwoordelijkheid bij de overheid of bij de organisatie ligt, kan ook gedacht worden aan tussenvormen, bijvoorbeeld op branche- of deelsectorniveau, of door verschillende aspecten uit te ruilen. De scenario's zijn daarmee met name bedoeld als denkrichting. Het blijft belangrijk om de verschillende overwegingen en aandachtspunten uit hoofdstuk 5 in ogenschouw te nemen wanneer men met de scenario's aan de slag gaat.

We schetsen verschillende beleidsmatige scenario's langs de assen 'vrijblijvend <-> verplicht' en 'coördinatie en acties op organisatieniveau <-> coördinatie en acties op Rijkniveau'. Hierbij is het belangrijk om ervan kennis te nemen dat ons gevraagd is om scenario's op te stellen waarbij een benchmark per deelsector mogelijk is. Dit zorgt ervoor dat enige vorm van aggregatie en standaardisatie telkens een factor is. Per scenario geven we aan wat de sterktes, zwaktes, kansen en bedreigingen van dit scenario zijn.

Figuur 4. Schematische weergave van mogelijke scenario's voor beleidsontwikkeling rondom milieu-impactmonitoring voor de culturele sector

6.1.1 Scenario 1: Eigen initiatief, centrale bundeling

De monitoring van de milieu-impact van de culturele sector is de verantwoordelijkheid van de organisaties zelf om te organiseren, als zij dat willen. De beschikbare gegevens die er zijn, worden gecoördineerd en samengebracht op Rijksniveau. De benodigde transitiedoelen worden door de overheid geformuleerd, voor de hele sector of per deelsector. Dit scenario verschaft de overheid inzicht in de voortgang van de verduurzaming van de sector en de gestelde doelen kunnen zo gemonitord worden.

Sterke kanten:

- Het eigenaarschap ligt bij de sector, wat de intrinsieke motivatie mogelijk ten goede komt.
- Er wordt veel inzet gepleegd op bundeling van informatie op Rijksniveau, wat sturingsinformatie op (landelijk) beleidsniveau oplevert.

Zwakke kanten:

- Organisaties (in het algemeen, en met name kleinere organisaties) hebben regelmatig niet de benodigde kennis, en/of het benodigde budget, om een milieu-impactmeting te doen.

Kansen:

- Dit scenario stelt de sector, brancheverenigingen of andere bottom-up-initiatieven in staat om vanuit hun eigen gevoel van urgentie en motivatie aan de slag te gaan met indicatoren die zij belangrijk vinden en waarbij ze het gevoel hebben dat ze deze 'in de vingers hebben'. Dit kan leiden tot steeds verdergaande monitorings- en verduurzamingsstappen.

Bedreigingen:

- Voor generalisatie van de gegevens op Rijksniveau is mogelijk veel bijschatting nodig, omdat organisaties vrijgelaten worden, zowel in óf je iets meet, en (mogelijk ook in) hóe je dat doet (meer hierover in hoofdstuk 5)

6.1.2 Scenario 2: Sturing op kwaliteit en kwantiteit

De monitoring van de milieu-impact van de culturele sector is verplicht voor alle gesubsidieerde én ongesubsidieerde organisaties in de culturele sector. De beschikbare gegevens die er zijn, worden gecoördineerd en samengebracht op Rijksniveau. De benodigde transitiedoelen worden door de overheid geformuleerd, voor de hele sector of per deelsector. Dit scenario verschaft de overheid inzicht in de voortgang van de verduurzaming van de sector en de gestelde doelen kunnen zo gemonitord worden.

Sterke kanten:

- De datakwaliteit, volledigheid en generaliseerbaarheid is hoog, op sector én deelsector-niveau, doordat alle organisaties deelnemen aan de monitoring.
- Onzekerheden over monitoring worden weggenomen, omdat duidelijk is wat er gemeten moet worden, en waar dat terecht komt.

Zwakke kanten:

- De administratieve lasten kunnen hoog liggen voor de organisaties, omdat de mogelijkheden tot maatwerk minder zijn.

- Verplichting zonder handhaving en/of bredere ontwikkeling van kennis kan zorgen voor minder draagvlak in de sector.

Kansen:

- Mogelijkheden om duidelijk aan de sluiten op aanpalende wetgeving, qua methodiek en verplichtingen. Zoals de Europese wet- en regelgeving rondom de CSRD (Corporate Sustainability Reporting Directive).

Bedreigingen:

- Ontwikkelingen in de maatschappij of politiek, waardoor de benodigde ondersteuning van culturele organisaties die gepaard gaat met verplichting tot ondersteuning niet vanuit de overheid bekostigd kan worden. Dit is een bedreiging voor de kennisopbouw en continuïteit.
- Het is onwaarschijnlijk dat alle culturele organisaties uit huidige, bestaande middelen een volledige voetafdruk (inclusief benodigde opbouw of inhuur van expertise) kunnen bekostigen.

6.1.3 Scenario 3: Huidige situatie voortzetten

De monitoring van de milieu-impact van de culturele sector is de verantwoordelijkheid van de organisaties zelf om te organiseren, als zij dat willen. De beschikbare gegevens dié er zijn, zijn vooral bedoeld voor de organisaties zelf om hun voortgang te monitoren en hierop verduurzamingsdoelen formuleert. Dit scenario verschaft de overheid geen inzicht in de voortgang van de verduurzaming van de sector. Overheidsdoelen kunnen zo moeilijk gemonitord worden.

Sterke kanten:

- Het eigenaarschap ligt bij de sector, wat de intrinsieke motivatie mogelijk ten goede komt.
- Culturele organisaties kunnen de monitoring zó inrichten dat deze voldoet aan de specifieke vereisten die nodig zijn voor hun eigen bedrijfsvoering en doeleinden.

Zwakke kanten:

- Zonder coördinatie en ondersteuning van de overheid, zal het moeilijk zijn om gedegen monitoring van de grond te krijgen wegens beperkte kennis en middelen in de (deel)sector(en).
- De overheid heeft geen, of weinig, overkoepelend zicht op de voortgang richting verduurzamingsdoelen, en geen of weinig informatie om deze doelen op te baseren.

Kansen:

- De ontwikkeling van monitoringsinstrumenten is mogelijk minder afhankelijk van wet- en regelgeving, en van een mogelijke draaiing van de politieke wind.
- Mogelijkheden om duidelijk aan de sluiten op aanpalende wetgeving, qua methodiek en verplichtingen. Zoals de Europese wet- en regelgeving rondom de CSRD (Corporate Sustainability Reporting Directive).

Bedreigingen:

- Generaliseren van data naar deelsector of Rijksniveau zal moeilijk gaan. We zien dat organisaties vaak benadrukken dat hun bedrijfsvoering niet goed te

vergelijken is met andere organisaties. Zodoende kunnen er allerlei verschillende methoden ontstaan, langs allerlei grondslagen.

6.1.4 Scenario 4: Gelijk aan de CSRD

De monitoring van de milieu-impact van de culturele sector is verplicht voor alle gesubsidieerde én ongesubsidieerde organisaties in de culturele sector. De beschikbare gegevens die er zijn, zijn vooral bedoeld voor de organisaties zelf om hun voortgang te monitoren en hierop verduurzamingsdoelen formuleert. Dit scenario verschaft de overheid geen inzicht in de voortgang van de verduurzaming van de sector. Overheidsdoelen kunnen zo moeilijk gemonitord worden. De CSRD wordt hier als voorbeeld genomen van een regeling die over dezelfde onderwerpen gaat, maar die met name bedoeld is om transitie binnen organisaties te stimuleren – niet om (deel-)sectoren als zodanig te monitoren vanuit een macro-perspectief.

Sterke kanten:

- Eigenaarschap van zowel het meten als de transitie ligt duidelijker bij de culturele organisaties.

Zwakke kanten:

- De overheid heeft geen, of weinig, overkoepelend zicht op de voortgang richting verduurzamingsdoelen, en geen of weinig informatie om deze doelen op te baseren.

Kansen:

- Mogelijkheden om duidelijk aan de sluiten op aanpalende wetgeving, qua methodiek en verplichtingen. Zoals de Europese wet- en regelgeving rondom de CSRD (Corporate Sustainability Reporting Directive).

Bedreigingen:

- Ontwikkelingen in de maatschappij of politiek, waardoor de benodigde ondersteuning van culturele organisaties die gepaard gaat met verplichting niet vanuit de overheid bekostigd kan worden. Dit is een bedreiging voor de kennisopbouw en continuïteit.
- Het is onwaarschijnlijk dat alle culturele organisaties uit huidige, bestaande middelen een volledige voetafdruk (inclusief benodigde opbouw of inhuur van expertise) kunnen bekostigen.

7 Onderzoeksverantwoording

7.1 Algemeen

Dit onderzoek is tussen november 2023 en april 2024 uitgevoerd in opdracht van het ministerie van OCW. Gedurende het proces is de focus van het onderzoek licht verschoven – nog steeds hebben we ons gericht op het in kaart brengen van de technische aspecten en het gebruiksgemak van de verschillende gebruikte meetinstrumenten, maar initieel zouden we ook pogen om de achterliggende data op te halen, en daarmee mogelijk een eerste berekening van een sectorbrede voetafdruk te doen. Het bleek echter dat er nog niet voldoende data beschikbaar zou zijn, en dat de invullast voor de culturele organisaties te hoog zou worden. Zodoende is een meer kwalitatieve insteek gekozen, om verder te kunnen verdiepen op het ‘hoe’ en ‘waarom’. De gespreksronde is zodoende toegevoegd, in plaats van de eerder beoogde kwantitatieve analyses.

7.2 Vragenlijsten

Na de literatuurstudie is de vragenlijst-fase gestart. Daarbij is besloten om op zoek te gaan naar ‘koplopers’, dat wil zeggen, culturele organisaties die al aan monitoring doen. Deze keuze is gemaakt om de invullast voor de hele sector zo veel mogelijk te beperken.

7.2.1 Vragenlijst

De vragenlijst is door middel van een Excel-document verspreid, met daarin verschillende vragen rondom achtergrondinformatie over de organisatie, welke indicatoren men nu meet, op welke grondslagen men zich baseert, welk instrument gebruikt wordt, en vragen naar ervaringen met al deze thema’s. In het Excel-bestand was ook een begrippenlijst toegevoegd, zodat duidelijker is wat bedoeld werd bij de meer technische onderwerpen. Er is bewust niet gekozen voor een vragenlijst die verspreid wordt via survey-software, omdat verwacht werd dat invullers de mogelijkheid willen hebben om samen met collega’s in te vullen, en om het geheel in één keer te overzien. De vragenlijst is op aanvraag beschikbaar bij Het PON & Telos.

7.2.2 Doelgroep en respons

Om onze vragenlijst bij deze koplopers te krijgen, is een verscheidenheid aan wervingsmethoden na elkaar ingezet. Allereerst zijn we begonnen met het benaderen van lijsten met mogelijke ‘koplopers’. Dit zijn bijvoorbeeld deelnemers aan de Zero Waste Expeditie Cultuur, zowel landelijk als in de lokale subgroepen, organisaties die als *best practice* genoemd worden in andere onderzoeken, enzovoort. Ook de organisaties van begeleidingsgroepen zijn hierbij meegenomen. Daarnaast is aan brancheverenigingen gevraagd om óf aan ons contactgegevens door te geven van organisaties die, naar hun weten, al bezig zijn met het meten van hun milieu-impact. Een andere optie is dat zij onze uitnodigingsmail en vragenlijst direct naar deze organisaties konden doorsturen.

Gaandeweg ontstond er nog een derde optie: namelijk dat de brancheverenigingen een algemene oproep in hun nieuwsbrief e.d. konden plaatsen. We hebben ons hierbij gericht op het brede scala aan culturele brancheverenigingen en koepelorganisaties in ons land, met later nog extra inzet richting de VNPF en de VSCD. Vanuit de VNPF is vervolgens een mailing met onze oproep uitgezet naar alle leden, vanuit de VSCD zijn geen aanvullende acties meer genomen. Ook werd via de LinkedIn-pagina van Het PON & Telos nog een oproep verspreid, die verwees naar een aanmeldlink. Deze aanmeldlink werd ook gebruikt in de nieuwsbrieven en mailings van brancheverenigingen. De LinkedIn-post is minstens 30 keer gedeeld, voor een groot deel door mensen op belangrijke posities in het culturele (duurzaamheids-)veld, en door organisaties zoals Kunsten '92.

Al deze inzet leverde een verzendlijst op van 175 organisaties, met daarbinnen enkele dubbelingen van organisaties en personen. Uiteindelijk heeft dit proces tot 29 ingevulde vragenlijsten geleid, met een spreiding over de gehele culturele sector, maar met relatief meer invullers die actief zijn in de podiumkunsten. Een belangrijk aandachtspunt voor een herhaling of vervolg op dit onderzoek, is dat culturele organisaties zich niet snel in termen van 'monitoring' herkennen. We kregen feedback in de trant van, *'We verzamelen wel wát, maar een hele monitor hebben we niet'*, terwijl na doorvragen bleek dat ze volgens ons behoorlijk wat indicatoren langjarig in kaart brengen. Zoals altijd is de woordkeuze cruciaal bij dit soort oproepen – in dit geval is het mogelijk dat de mate van standaardisatie en monitoring in de sector door ons overschat is, en/of dat culturele organisaties voor zichzelf de lat hoog hebben liggen voordat een (zelfgebouwd) rekentool als een 'monitor' of 'meetinstrument' beschouwd wordt.

7.3 Betrokkenen

Dit onderzoek is tot stand gekomen met behulp van een groot aantal organisaties en individuen. Hieronder vallen degenen die deelgenomen hebben aan onze gespreksronde, de leden van de begeleidingsgroep, de contactpersonen van brancheverenigingen en uiteraard alle organisaties die gereageerd hebben op onze oproep, al dan niet met een ingevulde vragenlijst.

7.3.1 Gespreksronde

In aanvulling op de inventariserende vragenlijst, zijn ook gesprekken georganiseerd. Dit betrof individuele en groepsinterviews, en in een enkel geval het beantwoorden van schriftelijke vragen. Deze gesprekspartners zijn benaderd omdat betrokkenen bij het onderzoek ons erop wezen dat deze personen mogelijk waardevolle inzichten zouden kunnen delen, en/of omdat uit de ingevulde vragenlijsten bleek dat zij perspectieven konden bieden die nog niet sterk vertegenwoordigd waren in de rest van het onderzoek. De gesprekken zijn gevoerd tussen februari 2024 en april 2024 in semigestructureerd vorm. De topiclijst is op aanvraag beschikbaar bij Het PON & Telos.

Gesprekspartners

- Nico Vertommen (Pathé)
- Hasan Karadirek (Pathé)
- Daan Stigter (Into the Great Wide Open / Jakop Ahlbom Company)
- Julie Fuchs (Nationale Opera en Ballet)
- David Bazen (Koninklijk Concertgebouworkest)
- Tijl Couzij (Into the Great Wide Open / Lab Vlieland)
- Jurriën Vroom (projectleider Energie, CBS – via voorgelegde schriftelijke vragen)

7.3.2 Begeleidingsgroep

Met de begeleidingsgroep is driemaal samengekomen gedurende het proces. De begeleidingsgroep is in deze bijeenkomsten gevraagd om te reflecteren op het onderzoeksproces en de eerste denkrichtingen tot dan toe. Daarnaast hebben zij hun netwerk en organisaties beschikbaar gesteld voor het uitzetten van de vragenlijsten.

Leden van de begeleidingsgroep

- Brique Sibbing (Rijksmuseum)
- Jan Jaap Knol (Boekmanstichting)
- Robert Oosterhuis (Ministerie van OCW)
- Rob van Wegen (Eurosonic Noorderslag)
- Ryanne de Boer (NAPK)
- Stella van Himbergen (Silbersee)

HET **pon | telos**